

Markdrift og hoveri på Løvenborg 1771-72

AF BIRGIT LØGSTRUP

Indledning

Denne undersøgelse tager sit udgangspunkt i det meget særegne kildemateriale, der findes i Løvenborg gods' hoveribog fra 1771-73. Iflg. forordningen af 20. febr. 1771 § 13 skulle bønderne for hver hovdag som kvittering for det udførte arbejde modtage en billet, firkantet, trekantet eller rund – afhængigt af arbejdets art. Hvert kvartal skulle bonden aflevere sine billetter mod at få dem afskrevet i sin kvitteringsbog. Hoveribogen må opfattes som godsets regnskab med de udleverede billetter. Dette var ikke påbudt i forordningen, hvilket måske er forklaringen på, at det kun findes på få godser. I Løvenborgs hoveribog føres regnskabet under hver bondes navn og angiver dato og arbejdets art. I en række tilfælde, men desværre ikke i alle, oplyses desuden, hvor på gården arbejdet er udført. At regnskabet er ført løbende, hvad den ujævne skrift, overstregningerne og indskudene vidner om, forøger i høj grad dets kildeværdi. Men da der samtidig ud fra selve regnskabet kan påvises en del fejl, er det nødvendigt at søge oplysningerne bekræftet af andre kilder.

Der er ikke bevaret forpagtningskontrakter på Løvenborg fra denne eller en tidligere periode. Man er derfor henvist til hoverireglementet af 1770 for en sammenligning for hoveriets vedkommende. Da reglementet må anses for et overslag, der fastsætter maksimalt hoveri, er direkte sammenligning ikke mulig for alle spørgsmål. Reglementet er derimod sammen med jordebogen for samme år en vigtig kilde til belysning af sammensætningen af Løvenborgs gods og af markdriften på hovedgården. Hoveribog og reglement kan med henblik på det sidste spørgsmål kontrolleres og suppleres ud fra det righoldige regnskabsmateriale, der er bevaret for Løvenborg gods i disse år. Det fyldige brevstof i godsets kopibøger giver mulighed for at trænge bag om regnskabsmaterialet og se godsledelsens vurdering af begivenhederne.

Disse kilder er benyttet til at belyse hoveriet og markdriften på Løvenborg i deres gensidige forbindelse i årene 1771-72. Da lovgivningen netop i disse år griber stærkt regulerende ind i hoveriet og dermed i godsdriften, er den skitseret i første afsnit. Derefter behandles markdriften og til sidst hoveriet.

Hoverilovgivningen 1769-73

Den opgangsperiode, der var sat ind i 1750'erne, medførte en forbedring af bøndernes økonomiske forhold og var en væsentlig baggrund for periodens reformbestrebelse. For at bane vej for nye driftsformer, som man anså for

nødvendige til at hæve landbrugets stode, ønskede man at gennemføre en udskiftning. Den ville bryde det gamle landsbyfællesskab og samtidig stille større krav til bønderne. For at kunne honorere dem måtte de stilles gunstigere på andre områder. Derfor samlede diskussionen sig om hoveriet, som ansås for bøndernes tungeste byrde.

Selv om kilderne til hoveriets omfang i ældre tid er yderst sparsomme, antages det almindeligt, at det har været stadigt stigende siden 1500-tallet¹. Den legale baggrund herfor er bestemmelsen i recessen af 1558 om, at »enhver riddermands mand skal være fri og uforbundet at gøre sig sit eget gods så nyttigt, som han kan.« I bestræbelserne på at begrænse det voksende hoveri var hensynet til godsejerne en stærk hindring. Hoveriet opfattedes som vederlag for den brugsret, de havde overladt bønderne. Således understreger hoveriforordningen af 6. maj 1769 meget stærkt godsejernes ejendomsret og går heller ikke videre end til at påbyde godsejerne at udfærdige et hoverireglement, der fastsætter hver bondes hoveri i dage. Det er et brud med tidligere praksis, som fastsatte hoveriet i arbejder. Et generalreglement med oversigt over betingelserne for alle godsets bønder skulle indsendes til generallandvæsenkollegiet. Det specielle reglement skulle vedhæftes hver bondes fæstebrev og skulle ikke kunne overskrides uden bondens samtykke. Hertil svarede en ret for bonden til at lade fæstebrev og reglement tinglyse, hvilket dog kostede 16 sk.² Lovgiveren ønskede hermed at skaffe sig overblik over hoveriets faktiske omfang i hele landet. Det er et spørgsmål, om man nåede dette. Det kunne formodes, at godsejerne ville indsende en maksimal angivelse af frygt for, at oplysningerne senere skulle danne udgangspunkt for fastlåsning af hoveriet. Det forekom sandsynligt på baggrund af den diskussion, der foregik³. Samtidig ønskede man, at hver bonde skulle kende omfanget af sit pligtige hoveri, så han kunne disponere derefter. Man håbede derved at have bremset de stadige udvidelser, der for fremtiden kun kunne ske med hver enkelt bondes samtykke. Her må man med Hans Jensen understrege, at det ikke drejede sig om to frit kontraherende parter, men at kontraktfriheden var illusorisk p.g.a. bondens afhængighed af godsejeren⁴.

Der er almindelig enighed om at opfatte 1769-forordningen som en forsigtig forsøgslov, idet den ikke giver administrationen mulighed for at gribe ind i det af godsejerne fastsatte antal hoveridage. Der udtales blot et almindeligt håb om, at godsejerne til gengæld for denne tillid ikke vil forøge hoveriet, men tværtimod formindske det, hvor det er for strengt. Derimod synes forordningen at have været administreret efter en hårdere linie. Efter at generalhoverireglementerne fra Holbæk og Kalundborg amter var indløbet til gene-

1 Gunnar Olsen: Hovedgård og bondegård, 1957, p. 149.

2 Forordningerne citeret efter den originale forordningssamling.

3 Gunnar Olsen, anf. v., p. 150.

4 Hans Jensen: Dansk Jordpolitik I, 1936, p. 98 ff.

rallandvæsenkollegiet, nægtede dette at godkende dem fra 14 godser. Ét reglement var affattet utydeligt, 7 havde ikke opført dagene ugevis, 2 (Vognserup og Løvenborg) havde et for højt antal årlige dage, 4 et for højt antal ugentlige dage⁵. Kollegiets skrivelse synes ikke at have fået det ønskede resultat, idet der ikke ses at være indsendt nye reglementer, som man ønskede det. Det eneste hoverireglement, der findes i Løvenborg godsarkiv, er således det forkastede reglement af 3. september 1770. At man ikke fulgte denne linie op, skyldtes sandsynligvis de ændrede politiske forhold. Generallandvæsenkollegiet ophævedes ved kabinetsordre af 19. november 1770, der blev modtaget af kollegiet den 20. november⁶. Forkastelsen af de vestsjællandske hoverireglementer er netop dateret den 20. november og var en af kollegiets sidste handlinger⁷. Den nye generallandvæsenkommission slog ind på en anden kurs.

Således kom den endelige reaktion på de indsendte hoverireglementer i Struenseeperiodens hoveriforordning af 20. februar 1771. Med direkte henvisning til det ubillige hoveri, som de fleste godsejere havde fastsat i reglementerne, fremføres det i indledningen, at billighed fordrer, at bondens byrder og pligter skal være ikke alene bestemte, men endog tålelige. Derfor har lovgiver nu taget skridtet fuldt ud og selv fastsat hoveriet. Grundlaget for beregningen er bondens hartkorn, således at der af 6 tdr. htk. skal svares 96 gang- og 48 spænddage, hvoraf 10 må være pløjedage. For hver skæppe, bonden har under 6 tdr., svares 2 gang- og 1 spænddag mindre; for hver skæppe over 6 tdr. ydes derimod kun en arbejdsdag mere. Grænserne for pløjedagene er mere stive: under 2 tdr.: 0, 2–3 tdr.: 2, 3–4 tdr.: 5, 4–10 tdr.: 10, 10 tdr. og derover: 15 pløjedage. Desuden nedsættes hoveriet for de bønder, der har over $\frac{3}{4}$ mil til hovedgården. Også rejsernes antal er fastsat: 4 lange rejser pr. gård på 4–10 tdr. htk. og 6 for 10 tdr. og derover. Der skal føres regnskab med hoveriet. Amtmand og landvæsenkommission skal fungere som klageinstanser. Forordningen tog kun sigte på fæstere med 1 td. htk. og derover. Denne bestemmelse fremkom som en senere fortolkning fra generallandvæsenkommissionen, da der var opstået tvivl, om de nye regler også gjaldt hartkornhusene⁸.

5 Landsarkivet for Sjælland (LA). Holbæk amt. Breve og dokumenter landvæsnets forbedring vedk. 1768–83. I. Almindelige spørgsmål. – Skrivelsen er dat. generallandvæsenkollegiet, 20/11 1770.

6 Rigsarkivet (RA). Rtk. 432.2. 1767–73 Kgl. resolutioner, ordrer og reskripter etc. – Modtagelsesdato fremgår af påskrift på originalen.

7 RA. Rtk. 432.5. Iflg. registranten over generallandvæsenkoll.s breve er der 20/11 1770 ekspederet 21 sager mod 5 til 14 pr. mødedag den foregående måned. Sidste mødedag er således benyttet til oprydning af ikke-ekspederede sager inden overleveringen til generallandvæsenkommissionen, der fortsætter koll.s brevbog uden ydre brud. Foruden skrivelsen til baron Rantzau, amtm. i Holbæk og Kalundborg amter, er der s.d. udgået lignende skrivelser om hoverireglementerne til amtmændene v. Bülow og v. Holsten.

8 F. Skrubbeltrang: Hoveriindberetninger som kilder til dansk landbohistorie. Fortid og Nutid, 1941, p. 9.

Få forskere har taget stilling til denne radikale forordning, der betød et kraftigt brud med hidtidig praksis. Hans Jensen er alene interesseret i lovgivers intention, som han mener er at gribe ind i kontraktsituationen for at beskytte den svageste part, så længe denne har behov herfor, dvs. indtil stavnsbåndet ophæves, og bonden frit kan sige nej til de opstillede betingelser. Han skriver direkte: »Den Struenseeske landboreform har historisk ikke så meget sin interesse ved det positive indhold, den havde, som ved det ejendommelige forbehold, der knyttede sig til den«⁹. Det er dog et spørgsmål, om den ikke også ved sit indhold har krav på større opmærksomhed som et interessant forsøg på at løse den vanskelige konflikt mellem hensynet til fæstebonden og den private ejendomsret. Det kan påvises, at den i hvert fald på Løvenborg har været i funktion og præget hoverimønstret i to år.

Set i det »historiske perspektiv« fik forordningen imidlertid sin dom efter Struensees fald ved den nye hoveriforordning af 12. august 1773, hvor fastsættelsen af avlingshoveriet uden betingelser henvises til fæsteindgåelsen. Det betyder tilbagevenden til den frie kontraktsituation for avlingshoveriets vedkommende. Derimod skal småhoveriet fastsættes i dage af amtmanden, der kun er henvist til sit eget skøn. Iflg. forordningens præambel er baggrunden for ændringen de klager, der var indløbet fra godsejerne, som påstod, at det var umuligt at dyrke hovedgårdene med den begrænsede arbejdskraft. Det kan bekræftes af indberetningerne fra amtmændene om klager i anledning af 1771-forordningen. De blev indkrævet i to tempi: 1. gang i henhold til cirkulære af 16. juli 1771. Da var reaktionen gennemgående positiv. Der var ganske vist enkelte tvivlsspørgsmål, men ingen klager fra bønderne, derimod en enkelt fra en godsejer over at bønderne udeblev fra hoveriet. 2. gang skete indberetningerne i henhold til skrivelse af 31. juli 1772, og da er billedet vendt om: Bønderne ønskede at forrette hoveri som før forordningen. Godsejerne klagede over, at hovedgårdene lå udyrkede hen, og over de mange stridigheder, det nye system havde medført¹⁰. Det er ganske givet relevant at pege på den afgørende politiske begivenhed, der ligger mellem de to sæt indberetninger: Struensees fald den 17. januar 1772. Desuden har den forringede økonomiske situation sikkert også en del af skylden for, at det lykkedes godsejerne at trænge igennem med deres klager over hoveriforordningen.

Dette er den lovgivningsmæssige baggrund for den hoveriregulering, der finder sted på Løvenborg fra 1771 til 1773.

---

9 Hans Jensen, anf. v., p. 102. Synspunktet er bestemt af H.J.s formål: at skildre de liberale og de bondebeskyttende bestræbelser forud for stavnsbåndets ophævelse. At forordningen kun var ment som en overgangsordning, begrundet forf. delvis ud fra sit kendskab til de ledende mænds liberale synspunkter.

10 RA. Rtk. 2336.1-2. 1771-73. Sager ang. fællesskabets ophævelse og hoveriets regulering m.v.

Markdriften på Løvenborg hovedgård 1771–72

Løvenborg (Merløse herred, Holbæk amt) var under navnet Ellingegård oprettet 1632 af 7 gårde i Ellinge by, som samtidig blev udskilt af fællesskabet. I 1693 blev de sidste 5 gårde i landsbyen nedlagt og inddraget¹¹. Godsets ejer var 1750–76 Severin Løvenskiold, der havde arvet det efter sin far. I 1766 fik han Birkholm, som det da hed, sammen med det tilkøbte Vognserup omdannet til stamhuset Løvenborg, der 1773 blev ophøjet til baroni¹².

Til Løvenborg hørte der i fri hovedgårdstakst 140 tdr. htk. ager og eng¹³. Kirketienden var kun på 49 tdr. htk., så Løvenborg var i sin driftsplanlægning i højere grad end mange hovedgårde henvist til udbyttet af sin egen jord¹⁴. I 1771 indkom i tiende 285 tdr. 3 skp. korn, heraf 239 tdr. byg¹⁵. Ved siden af markbruget blev der drevet et omfattende hollænderi, som imidlertid ikke skal behandles her.

De 140 tdr. htk. svarede til 450 tdr. rugsæd. Jorden var opdelt i 9 marker tæt omkring gården, Ebeltved og 3 for sig selv indhegnede overdrev eller græsmarker. De sidste bestod til dels af gammelt agerland, der »når fornøden eragtes, igen kan besås.« Derfor var der i hoverireglementet for en sikkerheds skyld afsat 2 pløjedage pr. bonde efter en eventuel genopdyrkning. Det er ikke muligt at beregne udbyttet af disse overdrev. Hoverireglementet 1770 angiver ganske vist 1200 læs hø, men overslag af den art må anses for upålidelige¹⁶ og ukontrolable. Til høudbyttet må lægges værdien af kreaturgræsninngen. Arealfordelingen mellem opdyrket jord og overdrev kan heller ikke fastslås. De 450 tdr. rugsæd omfattede »såvel de besåede som ubesåede og i hvile eller fællede liggende marker.«

Af de 9 marker blev 4 besået hvert år. Den 5. blev brakket på holstensk måde, mens de sidste 4 blev lagt i hvile og til græs. Driftsformen var altså holstensk koppelbrug. Af 108 eller $\frac{2}{3}$ af samtlige sjællandske hovedgårde havde i 1770 kun 24 et 9-markskifte eller derover, mens 59 havde 3- til 5-markskifte¹⁷. Løvenborgs markdrift var altså fremskreden efter sjællandske forhold.

Omlægningen til holstensk koppelbrug var begyndt sommeren 1767 på Løvenskiolds initiativ og under landinspektør Voelchers' tilsyn¹⁸. Gennem de to

11 Gunnar Olsen, *anf. v.*, pp. 46, 321 og 339.

12 Dansk Biografisk Leksikon. Harald Jørgensen: Severin Løvenskiold.

13 LA. Løvenborg godsarkiv (L.g.). Hoverireglement 1770.

14 Gunnar Olsen nævner, *anf. v.*, p. 138 ff., eksempler på hovedgårde m. tiendehtk. 10 gange så stort som gårdens egen ager og eng. Vognserup og Løvenborg ligger lavest i opregningen. Tienden kunne muliggøre større kreaturhold end en gårds areal egentlig betingede.

15 LA.L.g. Kornregnskab 1771–72.

16 F. Skrubbeltrang, *anf. v.*, p. 6.

17 C. Christensen-Hørsholm: *Agrarhistoriske Studier II*, 1891, p. LVIII.

18 C. Rise Hansen og A. Steensberg: *Jordfordeling og udskiftning*, 1951, noten p. 384: V. var i 1763 indkaldt af A. G. Moltke og 1766 ansat som kgl. landvæsensinspektør for at indføre koppelbrug på krongodset.

mænds korrespondance kan man følge den besværlige omlægning i alle enkeltheder¹⁹. Løvenskiold og hans hustru havde selv en klar opfattelse af systemet, f.eks. i spørgsmålet om antallet af kobler, hvor de ønskede færre end Voelchers. Spørgsmålet om det rette antal blev i det hele stærkt diskuteret. Ved den samtidige driftsomlægning på Antvorskov krongods blev det fremhævet, at det største antal kobler ikke altid gav størst udbytte. Afgørelsen måtte træffes under hensyn til jordens bonitet. Mange kobler betød ganske vist lang hvile, men også dyrkning flere år i træk. Hvis jorden ikke var god nok, ville det give et for stærkt faldende foldudbytte de sidste år i sædskiftet. Det antal marker, man diskuterede på Antvorskov, var 7 eller 11²⁰.

Løvenskiolds mere teoretiske opfattelse af kobbelbruget ses af et memorandum om årsagerne til de høje kornpriser. Han pegede på en forøgelse af kornproduktionen ved omlægning til kobbelbrug. Herved kunne jorden skaffes mere hvile som erstatning for den manglende gødning. Resultatet ville blive en forøgelse af både græs- og kornafgrøder²¹. De teoretiske synspunkter fulgte Løvenskiold op i praksis, idet han også forsøgte at indføre kobbeldrift i bondebruget²².

Udover de 9 marker omkring hovedgården nævner hoverireglementet under det dyrkede areal Ebeltved. Den var oprettet 1662–63 af 2 bøndergårde som ladegård under Birkholm. Fra 1692 blev den dyrket direkte under hovedgården²³, men i et selvstændigt sædskifte. Den opføres af Henrik Pedersen med 19 tdr. 2 skp. 1 fjk. htk.²⁴. Den ene halvdel blev iflg. hoverireglementet besået med havre, den anden lå sandsynligvis i hvile. Hoveriregnskabet bekræfter oplysningen om havredyrkning på Ebeltved (bilag A). Men desuden blev der dyrket hvede i 1771. Der ses ikke at blive udmålt korn til Ebeltved for det følgende år. Det må betyde, at hele Ebeltved da ligger brak. Driftsformen har da været en tovangsdrift, der lå helt brak hvert andet år. Kornregnskabet 1772 nævner lokaliteten Juckerup, der ikke figurerer i reglementet 1770. Det er muligvis et af de daværende overdrev, der nu er opdyrket. Juckerup har gennemløbet en udvikling ligesom Ebeltveds, idet den 1672 var oprettet som ladegård under Birkholm²⁵, men nu blev drevet under hovedgården. I 1772 udmåles 49 tdr. havre og 7 tdr. boghvede til Juckerup, der ikke er nævnt i arbejdsoptegnelserne i 1771. Den samlede havreudsæd er også omtrent fordoblet

19 LA.L.g. Kopibog, 25/6 1767 og flg.

20 Axel Linvald: Antvorskov og Vordingborg Krongodser 1768–74. Fra Arkiv og Museum III, 1905–08, p. 255 ff.

21 LA.L.g. Kopibog, 23/3 1771.

22 Kjeld Flensburg: Egalisering og markomlægninger på bøndergodset i Merløse herred (Holbæk amt) i det 18. årh. Utrykt speciale, 1969.

23 Gunnar Olsen, anf. v., pp. 304 og 357.

24 Henrik Pedersen: De danske Landbrug 1688, 1928.

25 Gunnar Olsen, anf. v., p. 305.

sammenlignet med 1771²⁶. Sandsynligvis blev Ebeltved og Juckerup drevet i et fælles sædskifte under Løvenborg, hvor de skiftevis lå brak.

Nærmere oplysning om arbejdsprocesserne på de 9 marker i kobbeldriften fås ved at sammenligne hoverireglement, hoveribog og godsregnskaber. Iflg. hoverireglementet skulle der pløjes 4 gange til hvede. Det tager sigte på bearbejdning af den mark, der blev brakket på holstensk maner, fordi der i denne blev sået hvede, og der ellers ikke var afsat arbejdskraft til brakningen. I 1771 var det mark nr. 4, der lå brak (bilag B). Det viser sig da, at denne blev pløjet ikke 4, men 5 gange (bilag A). Den første gang var sikkert til de 7½ tdr. boghvede og 2 tdr. hørfrø, der 8. juni blev sået i nr. 4. Der blev netop denne dag anvendt i hvert fald 16 spænddage til at harve nr. 4. Dette areal var således ikke med i brakningen, selv om det lå i nr. 4. Derimod var der sandsynligvis blevet pløjet en gang i efteråret 1770 i lighed med den pløjning af nr. 5, der angives i hoveriregnskabet 1771 i dette efterår. 26. juni begyndte sommerens brakarbejde, efter at såningen var afsluttet, og inden høhøsten begyndte midt i juli. Efter at der var pløjet en gang (30 plov dage), kørtes 9. til 15. juli gødning ud på stykket under anvendelse af mindst 33 spænddage og 16 gangdage. Men det var ikke tilstrækkeligt til hele brakmarken set i forhold til de plov dage, der havde været anvendt. Hertil bør man sikkert også lægge de 207 + 116 dage, der blev anvendt til udkørsel inden for samme tidsrum uden nærmere angivelse af, hvor der gødskes. Derefter blev brakmarken pløjet endnu en gang, og så hvilede den under høbjergning og kornhøst. Derpå blev den atter pløjet 2 gange i oktober. 24. oktober blev den harvet, og da var vintersæden i jorden. Af Løvenskiolds korrespondance fremgår, at han tilstræbte tidligere såning af vintersæden, da det efter hans erfaring gav bedre udbytte²⁷.

Sammenfattende kan man sige om behandlingen af brakmarken, at de mange pløjninger skulle sikre en så grundig behandling af jorden, som det var muligt med den tids redskaber, så ukrudtet blev kvalt og marken holdt sort. Samtidig blev jorden gødet, så den var i bedst mulig stand til næste års hvedeavl. Hveden blev altså sået i den jord, der dels havde hvilet i 5 år, dels var blevet grundigt bearbejdet og gødet. I de sædskifteplaner, man diskuterede ved driftsomlægningen på Antvorskov, indgik ikke hvede. Vintersæden var her rug, der også skulle sås i den tidligere brakmark.

I mark nr. 3, der lå brak i 1770, var der hvede 1771. Der var dog boghvede i en mindre del af marken. Således blev der 22. maj pløjet med 12 plov dage og 7. juni sået 3 tdr. boghvede og harvet samme dag med 8 spænddage. Hvedehøsten begyndte først i september, men oplysningerne er for spredte til at danne basis for et tidsskema. Vinterpløjningen begyndte 6. november og strakte sig iflg. hoveriregnskabet over en måned. Næste forår begyndtes med endnu en pløjning (jfr. nr. 2 dette år), hvorefter der skulle sås 47 tdr. byg og

26 LA.L.g. Kornregnskab 1771–72, sammenholdt m. 1770–71.

27 LA.L.g. Kopibog, 18/8 1769.

1½ td. havre. Det svarer til oplysningen i hoverireglementet, at der skal pløjes 2 gange til vårsæd.

I mark nr. 2, der i 1769 lå brak²⁸, og hvor der i 1770 efter sædskiftemøn-
stret var hvede, var der i 1771 byg. Forårsarbejdet begyndte midt i maj under
anvendelse af 50 plov dage. En uge efter blev der krøjet²⁹ med 25 spænd dage,
og byggen var altså i jorden. Allerede 23. august startede mejningen, og en uge
senere blev byggen bundet op. Til hvert arbejde anvendtes mindst 30 gang da-
ge. Byggen stod kun bundet på marken et par dage, før man begyndte at køre
ind. Det strakte sig over en halv snes dage. Sidst i september begyndte vinter-
pløjningen, der kun varede et par dage. Det oplyses i hoveriregnskabet i et
par tilfælde, at der blev pløjet til rug. Det stemmer med oplysningen om ud-
sæden for 1772, idet der udmåltes 31 tdr. rug til dette stykke. I overensstem-
melse med hoverireglementet var der kun pløjet én gang til rug. Desuden skul-
le der næste forår sås 12¼ td. ærter i dette stykke.

Mark nr. 1 var dette års rugmark. Mejningen begyndte 12. august. 4 dage
senere bandt man op, og 3 dage efter var det hele kørt ind, således at byghø-
sten kunne begynde. Der blev også avlet ærter i nr. 1. Allerede først i maj hav-
de man pløjet til ærter med 20 plov dage. Da nr. 1 var den eneste mark, hvor
man dyrkede ærter, blev hele udsæden benyttet her, dvs. 14¾ td. Mejningen
startede i begyndelsen af september, men først sidst i måneden blev ærterne
kørt hjem. Det var således 3. år i træk, at jorden i nr. 1 blev dyrket. Der-
for havde man en afgrøde med bælgplanter, der tilførte jorden kvælstof som
forberedelse til den efterfølgende hvededyrkning. Iflg. hoveriregnskabet kørte
man gødning ud de første dage i oktober (131 + 125 dage), uden at der er
angivet til hvilken mark. Det er sandsynligt, at det kom denne mark til gode.
Dels blev der pløjet i den følgende uge, dels var en del af næste års udsæd
som omtalt hvede, hvoraf der blev sået 15 tdr. Det bekræftes af et brev til
Løvenskiold fra den midlertidige godsinspektør Ingstrup, der skrev, at der ved
Løvenborg var så megen gødning, at der også kunne blive noget til overs til
den magre hvedejord i nr. 1³⁰, altså til det følgende års afgrøde. Den øvrige ud-
sæd til mark nr. 1 var 37 tdr. havre. Derfor faldt pløjningen også i 2 tempi.

Den mark, der kaldes Ruggård, må efter det mønster, der nu har vist sig for
sædskiftet, ligge forud for nr. 1. Der blev pløjet her sidst i maj i 2 tempi, og
umiddelbart efter sidste gang blev der harvet. Der er ret diffuse oplysninger
om avlen på denne mark. Men der blev i hvert fald dyrket byg, da både ho-
veriregnskabet og opmålingen fra kornmagasinet er samstemmende her. Op-
lysningen om havre stammer fra den sidste kilde. Derimod er hvede kun
nævnt en enkelt gang i hoveriregnskabet alene. Efter systemet skulle Ruggård-

28 Do. 4/1 1769.

29 Krøje, behandle med krog; om denne se f.eks. artiklen plov i Håndbog for danske Lo-
kalhistorikere, 1952–56, p. 391 f.

30 L.A.L.g. Indkomne breve til lensbesidderen 1758–74, 13/7 1771.

marken det følgende år glide ud og overgå til hvileperioden. Der angives dog en mindre udsædsmængde til marken, $3\frac{3}{8}$ td. havre og $9\frac{1}{2}$ td. rug.

Mark nr. 5 havde ligget i hvile 4 år og skulle brakkes i 1772. Den første pløjning varede fra først i november til midt i december. I lighed med brakmarken i 1771 skulle der også her dyrkes hør og boghvede i en del af den. Udsæden var 4 tdr. hørfrø og 8 tdr. boghvede. Boghvedearealet svarede til det foregående års, men hørarealet var større.

Uden for det egentlige sædskifte blev der dyrket hvede på Ridebanen, hvilket næppe havde større betydning for den samlede godsdrift³¹. Desuden blev der i 1772 sået $7\frac{1}{2}$ td. boghvede i et ikke identificeret vænge ved Løvenborg.

For høståret 1771 var den samlede udsæd $215\frac{5}{8}$ td., heraf var $105\frac{1}{8}$ td. indkøbt. Dvs. at næsten halvdelen af sædekornet blev tilført udefra. Af Løvenskiolds korrespondance fremgår, hvor afgørende det var for ham at skaffe såsæd af bedste kvalitet. Hørte han om en god sort, bestilte han et mindre kvantum gennem sin handelsforbindelse for, hvis det stod mål med hans forventninger, det følgende år at indskrive en større mængde. Holsten var det foretrukne sted for såsæd. Herfra fik han provsti rug, Heiligenhafen hvede, boghvede, hvide ærter, Danziger hør (fra Lybæk). Der stillede også krav til den indkøbte sæds tilstand: Købmanden måtte sikre sig, at kornet havde været tilstrækkeligt modent, og at der ikke fandtes fremmede kerner i såsæden. Fra Antvorskov havde Løvenskiold gennem Voelchers sikret sig femersk byg. Denne omhu med udvælgelsen af sædekorn medførte efterspørgsel efter Løvenborgs korn til høje priser fra bagere i Holbæk, Roskilde og Kalundborg. De vurderede efter Løvenskiolds eget udsagn hans hvede højere end den lollandske. Desuden solgte han sædekorn til egnens godsejere og til inspektør Voelchers³².

Der blev sået $40\frac{3}{4}$ td. hvede, heraf var $7\frac{1}{2}$ td. indkøbt holstensk hvede, som i alt kostede 46 rd. 4 mk. Der nævnes også heiligenhafensk hvede, der blev anvendt i stor udstrækning. Det kan ikke ses, om den dette år stammede fra gårdens egen udsæd eller var en del af det indkøbte. Det samlede hvedeudbytte var iflg. opmålinger i avlingsmagasinet, efterhånden som tærskningen skred frem, 280 tdr. $\frac{1}{2}$ skp.³³. Med en vis forsigtighed kan man ved at sammenholde dette med udsædsmængden bestemme foldudbyttet til knap 7. Det er ikke muligt at bestemme udbyttet af det indkøbte sædekorn i forhold til gårdens eget.

31 Dette sædskifte bekræftes på de vigtigste punkter ved en undersøgelse af den tidligst bevarede forpagtningskontrakt fra 1778. Dog kan heri påvises flere afvigelser m.h.t. arbejdsangang og markinddeling i forhold til 1771–73. Det kan ikke undre, da man stod midt i en reformatid m.h.t. driftsmetoden, og da man nu bortforpagtede hovedgårdsjorden i st.f. som tidl. selv at drive den.

32 LA.L.g. Kopibog, 31/7, 24/10 1767, 28/6 1768, 7/6, 19/9 1769, marts, 18/8, 5/9 og 30/9 1770.

33 Beregningen er mulig, da det i kornregnskabet nøje angives, om det er tiendekorn, der tærskes. Ved gårdens eget korn angives undertiden hvilken mark, det stammer fra.

Dertil er angivelserne for spredte. Man kan heller ikke bestemme udbyttet af de enkelte marker, da der blev dyrket hvede flere steder.

Man såede i alt $39\frac{3}{4}$ tdr. rug, hvoraf 12 tdr. var indkøbt holstensk rug, der kostede i alt 59 rd. Det samlede udbytte var 227 tdr. Det giver et foldudbytte på ca. 6. Da der kun var rug i nr. 1, gav denne mark altså ca. 6 fold. Det er en fold højere end det ene driftsoverslag for 2. gang rug på Antvorskov og svarede til et andet overslag. Linvald mener ganske vist, at foldudbyttet af rug var sat for højt på Antvorskov, men kan kun henvise til en oplysning hos Begtrup fra 1803 som grundlag for sin kritik.

Af byg blev der sået i alt 49 tdr. 7 skp., hvoraf $10\frac{3}{4}$ tdr. var indkøbt³⁴. Heraf var 7 tdr. 6 skp. femersk byg, der pr. td. kostede 15 mk. 10 sk., i alt 20 rd. 2 mk. $1\frac{1}{2}$ sk. Desuden blev der købt 3 tdr. fra Antvorskov for 14 mk. pr. td., i alt 7 rd. Høstudbyttet var 374 tdr. eller ca. $7\frac{1}{2}$ fold. Det er ca. $1\frac{1}{2}$ fold højere end overslagene fra Antvorskov for en tilsvarende mark i sædskiftet.

Af boghvede blev der sået i alt $13\frac{3}{8}$ tdr. Heraf var 9 tdr. indkøbt fra Holsten for 22 mk. $6\frac{2}{3}$ sk. pr. td., i alt 33 rd. 3 mk. 12 sk. Udbyttet var 80 tdr., hvilket giver et foldudbytte på ca. $5\frac{1}{2}$.

Af ærter blev der sået i alt $14\frac{3}{4}$ tdr. Heraf var 5 tdr. 5 skp. indkøbt fra Antvorskov, 4 tdr. fra Samsø. Begge steder var prisen pr. td. 4 rd. Ærteudsæden kostede i alt $36\frac{1}{2}$ rd. Udbyttet var 91 tdr. $2\frac{1}{4}$ skp., hvoraf største parten var hvide ærter, men også lidt gule (11 tdr.) og grønne ($5\frac{1}{4}$ tdr.). Foldudbyttet var ca. 6.

Desuden blev der sået 2 tdr. hørfrø, som det ikke er muligt at se udbyttet af. Desuden blev der iflg. hoveriregnskabet anvendt arbejdskraft til hampe dyrkning. Der figurerer imidlertid ikke hamp i nogen af de andre opgivelser. Den har under alle omstændigheder spillet en meget lille rolle.

Derimod blev der sået $54\frac{5}{8}$ tdr. havre, der var indkøbt. 31 tdr. 5 skp. blev købt af købmand H. Svitser for 7 mk. pr. td., hvilket giver 36 rd. 5 mk. 6 sk. Næsten dobbelt så dyre var 23 tdr., som indkøbtes fra Daurup til 2 rd. pr. td. Der var sandsynligvis en betydelig kvalitetsforskel. Daurup, i Skippinge herred, var en ladegård under Lerchenborg³⁵. Fra avlingsmagasinet blev der kun udmålt 31 tdr. havre, hvilket er mindre, end man såede. Det forklares ved, at havre hovedsageligt anvendtes til hestefoder og derfor ikke blev tærsket, men skåret i hakkelse. Nu findes der i regnskaberne lister over, hvor meget havre der blev udleveret til hestene (ca. 180 tdr.), og hvor meget bønderne modtog som lånekorn (ca. 100 tdr.). Disse opgivelser er dog alt for usikre til bestemmelse af udbyttet.

Kornudbyttet for høståret 1771 blev 1350 tdr. ($280\frac{1}{2}$ tdr. hvede, 227 tdr.

34 Der angives 2 forskellige mængder indkøbt byg: 13 tdr. 6 skp. er den anslåede mængde, men 10 tdr. 6 skp. den såede.

35 Gunnar Olsen, anf. v., p. 311.

rug, 374 tdr. byg, 80 tdr. boghvede, 91 tdr. $2\frac{1}{4}$ skp. ærter). Hertil kommer havren, som vi ikke har kendskab til. I begyndelsen af september foretog godsinspektør Ingstrup et overslag over årets høst, som han forventede ville blive 16–1700 tdr., havren indbefattet³⁶. Det kan sammenlignes med en indberetning til amtmanden fra marts 1771, hvor Løvenskiold opgav høstudbyttet i normale år til 320 tdr. hvede, 220 tdr. rug, 350 tdr. byg, 300 tdr. havre³⁷. Denne opgivelse varierer således ikke meget fra udbyttet i 1771, bortset fra hveden. 1771 må altså efter Løvenskiolds egen målestok karakteriseres som et normalt år, bortset fra hvedeavlens.

Foldudbyttet varierede som omtalt fra $5\frac{1}{2}$ til $7\frac{1}{2}$ fold. Selv om der kan indvendes en del mod de foretagne udbytteberegninger, er foldudbyttet i hvert fald ikke regnet for højt sammenlignet med forrige års forventninger. Da anslog Løvenskiold i tidsrummet efter indhøstningen, men før tærskningen hveden i 1769 til 10 fold³⁸. I samme retning peger et brev til Ingstrup fra vintren 1772, hvor han ang. Vognserup må indrømme, at overslaget på over 10 fold ikke holder, »og jeg får ud, at man overhovedet næppe får over 7 fold«³⁹. 7 fold anses altså ikke for særlig højt.

På grundlag af udsædsopgivelserne kan man forsøge tilnærmelsesvis at bestemme størrelsen af det besåede areal i 1771: ca. 180 tdr. land (bilag C). Men herfra kan man ikke slutte til det samlede opdyrkede areal, da der ikke er nogen garanti for, at de forskellige marker havde samme størrelse. Det tilstræbte man ganske vist ved driftsomlægningen, som det fremgår af korrespondancen med landinspektør Voelchers om kobbeldriftens indførelse. Men i praksis var det ikke altid muligt. En tilsvarende beregning for 1772 giver et langt større udsædsareal: ca. 225 tdr. land. Det skyldes formodentlig inddragelsen af Juckerup i sædskiftet. Derimod kan det generelt fastslås, at det besåede areal ville være større under f.eks. en trevangsdrift, hvor der er et mindre areal i hvile. Det er baggrunden for, at man i argumentationen for nedsettelse af hoveriet kunne henvise til indførelse af kobbeldrift, således i hoveriforordningen af 1769.

Sammenfattende kan man sige, at markdriften var avanceret efter datidens forhold. Markskiftet muliggjorde længere hvile end normalt på Sjælland. Brakningen af den ene mark på holstensk maner gav en bedre jordbearbejdning og dermed mulighed for sygdomsbekæmpelse (evt. fodsyge). Hollænderiet på gården var basis for, at man kunne gøde i hvert fald dele af jorden 2 gange i skiftet. Rotationen af afgrøder var alsidig, således indgik der ærter og en betydelig mængde hvede i skiftet. Der blev lagt vægt på hvededyrkningen,

36 LA.L.g. Indk. breve til lensbesidderen 1758–74, 3/9 1771.

37 LA.L.g. Kopibog, 23/3 1771. En anden mulighed for sammenlign. ville være indberetn. om høsten til rentekammeret 1771 ff., men de ses ikke bevaret for Løvenborg (Rtk. 352. 156).

38 LA.L.g. Kopibog, marts 1770.

39 LA.L.g. Indk. breve til lensbesidderen 1758–74, 12/2 1772.

således blev hvedearealet forøget det følgende år. Hvedeavlens betingede salg af brødkorn og såsæd. Det var muliggjort af den betydning, man på Løvenborg tillagde kvaliteten af sædekorn. Således lå priserne på det indkøbte sædekorn en del højere end de priser, man regnede med i det samtidige driftsoverslag for Antvorskov. Driftsformen medførte også højere foldudbytte, end man turde regne med på Antvorskov.

Hoveriet på Løvenborg 1771–72

Den omtalte markdrift forudsatte tilstrækkelig disponibel arbejdskraft. I datidens driftssystem var denne betingelse ensbetydende med, at der skulle være tilstrækkeligt hoverigods under hovedgården⁴⁰. Til Løvenborgs hovedgårdstakst af ager og eng på 140 tdr. htk. svarede i 1770 626 tdr. htk. bøndergods. Dvs. at forholdet mellem jorden under hovedgårdsdrift og bøndergodset var ca. 1:4¹/₂. En undersøgelse af 15 udvalgte sjællandske godser viser, at det gennemsnitlige forhold her var 1:7. Yderpunkter var 1:18 på Benzonsdal og 1:3 på Holbæk Ladegård⁴¹. Under Løvenborg hørte 87 bønder og 80 husmænd. Disse tal siger intet, med mindre man ved, hvorledes fordelingen var mellem hoveripligtige og hoverifri bønder og husmænd.

Af en næsten samtidig specifikation på gård- og husmænd⁴² fremgår det, at af 82 husmænd var 59 hovfrie, men med den modifikation, at selv om 14 betalte arbejdspenge, havde de tilsammen 18 københavnsrejser. 30 betalte penge som erstatning for hovarbejde af enhver art. 14 ydede i stedet for penge tjenester af anden art, mens en var fritaget, fordi han var krøbling. Tilbage var således 23 husmænd, der ydede fuldt almindeligt hoveri. Dette udspecificeres nærmere således, at den ene kastede korn 1 ugedag, mens 22 arbejdede 1 ugedag i haven. Det er usikkert, om dette skal tages bogstaveligt i moderne betydning. Der fandtes i forvejen en fast ansat havekarl på godset⁴³. Det ville således blive en betydelig arbejdsstyrke, der anvendtes på havearbejde, selv om der netop under denne ejer udførtes nogle kostbare haveanlæg, og der desuden sikkert var urte- og frugthave. Derfor skal ordet have (haug) nok tages i en

40 Da Løvenskiold 1768 havde planer om at købe en hovedgård på Fyn, udtalte han: »Jeg er mere for at købe et andet komplet gods [end det foreslåede], som har god bygning, god skov og andre herligheder og har bøndergodset mere og nærmere samlet til hoveriet, mere mandskab end der findes på de solgte kongens godser.« LA.L.g. Kopibog, 12/4 1768.

41 Bilag til F. Skrubbeltrangs forelæsninger foråret 1968: (a. Forhold ml. hovedgårdens og bøndergodsets htk., b. skp. htk. hovedgårdsjord pr. hovbonde).

Ledreborg: a. 1:11¹/₂, b. 17¹/₂. Sonnerup: a. 1:8, b. 9. Åstrup: a. 1:5¹/₂, b. 15¹/₂. Benzonsdal: a. 1:18, b. 12¹/₂. Svenstrup: a. 1:10, b. 8. Viby: a. 1:4, b. 15. Holsteinborg: a. 1:8, b. 12. Basnæs: a. 1:6, b. 11. Gaunø: a. 1:7, b. 11¹/₂. Ågård: a. 1–7¹/₂, b. 15¹/₂.

Aggersvold: a. 1:6, b. 12. Anneberg: a. 1:6¹/₂, b. 9. Alkestrup: a. 1:5, b. 15¹/₂. Løvenborg: a. 1:4¹/₂, b. 16. Holbæk Ladegård: a. 1:3, b. 27¹/₂.

42 Udat., men gårdmændenes navne er m. få undtagelser som i hoverireglementet 1770.

43 LA.L.g. Regnskab 1771–72. Designation på udbetalt løn og kostpenge til herskabets betjente og tjenestefolk.

videre betydning som betegnelse for godset eller ejendommen i almindelighed⁴⁴. Af de 23 ugedagsmænd havde de 21 desuden hovgærder, som alle var stensatte. Dette gærdearbejde var for 9 af dem hos de Buttrup mænd, altså hos godsets hovbønder. De 82 husmænd kan altså opdeles i 3 kategorier: 31 hovfri, 28 delvis hovfri og 23 hovpligtige. Nærmere er det ikke lykkedes at komme husmandshoveriet på Løvenborg, da det som omtalt ikke omfattedes af hoveriforordningerne fra 1769 og 1771. Derfor har det ikke sat spor i det her behandlede kildemateriale.

Iflg. hoverireglementet af 1770 var 70 bønder hovpligtige, mens 17 var fritaget for hoveri mod en pengeafgift. En nærmere undersøgelse af de hovfri bønder viser (bilag D), at 11 ydede køredage i et antal fra 1 til 8 (kun 2 med 1 køredag). Af disse 11 havde de 4 endda hovgærder at passe. Kun 6 af de 17 var altså fuldstændig hovfrie. Heraf var de to kirkebønder under Østrup kirke, og en var smed i Reistrup. Den pengeafgift, bønderne betalte som erstatning for hoveriet, stod ikke i forhold til de ydelser, de blev fritaget for. De 4, der betalte de fleste hoveripenge (12 rd.), ydede også flest køredage, og de 2 havde endda hovgærder. 2 af de helt hovfrie bønder var identiske med dem, der også havde afløst landgilden med en pengeafgift, men heraf var den ene smed. En anden bonde, der havde afløst landgilden, ydede 6 køredage. Sætter man hoveripengene i forhold til hartkornet, får man heller ingen entydig forklaring. Hoveripengenes størrelse skal snarere tages som udtryk for forholdene på afløsningstidspunktet. Men det angives ikke i det her gennemgåede materiale, undtagen ved de 2 bønder fra Tingtved, der var blevet afløst i den forrige ejers tid.

Løvenborg havde stort set sit bøndergods samlet omkring hovedgården, idet størsteparten lå inden for en mils afstand. Det nærmeste lå $\frac{1}{2}$ fjerdingvej og det fjerneste 2 mil fra gården (bilag E). Betragtes fordelingen af hovfrit og hovgørende bøndergods ud fra beliggenhedskriteriet, ses det, at alle gårde, der lå over 1 mil fra hovedgården, var fritaget for hoveri. Det gælder Joenstrup, Sonnerup, Nyrop og Brændholt. Men det forklarer ikke alle forekomster af hovfri gårde. Et andet kriterium var størrelsen af gårdene. Her viser det sig, at der ikke blev ydet hoveri af nogen gård under 5 tdr. htk. Men flertallet af hovfri gårde var over 5 tdr. htk. Undersøger man dernæst, hvor mange af de enkelte landsbyers gårde Løvenborg stod som ejer af, viser det sig, at i 22 landsbyer ejede Løvenborg i 11 tilfælde halvdelen eller derover af gårdene. Gårdene i de 11 øvrige viser sig netop at falde sammen med de hovfri bøndergårde. En undtagelse er Hannerup, idet Løvenborg kun ejede 3 ud af 7 gårde, men til gengæld ejede den langt over halvdelen af hartkornet. En anden undtagelse fra det her skitserede mønster er de 2 hovfri bønder i Tingtved, hvor Løvenborg ejede hele byen. Ud for de to bønder er det i generalhoverireglementet bemærket, at »disse to kunne vel gøre hoveri, medens fæste-

44 O. Kalkar: Ordbog over det ældre danske Sprog.

breve udstedt af Løvenborgs forrige ejer befrier dem derfor.« Denne bemærkning bekræfter, at fordelingen mellem hovfrit og hovgørende gods var afhængig af beliggenhed, størrelse og lodsejerforholdet i landsbyen. Også de mange forhandlinger om mageskifter, Løvenskiold førte med de omliggende godser, bekræfter dette. Hvis en gård ydede et stort hoveri og lå i en passende afstand fra hovedgården, ville han ikke lade den indgå i et mageskifte. Hvis det ikke var tilfældet, kunne den godt byttes bort mod, at beboeren og hans evt. sønner sikredes for godset. Det samme gjaldt husmænd⁴⁵.

Hoveriet stillede store krav til bønderne både m.h.t. tid, folkehold og trækraft. En vogndag betød, at de skulle møde med en vogn med to heste og en karl. Den var ofte forbundet med en gangdag, således at der desuden skulle møde en karl, dreng eller pige. En plovdag betød, at de skulle stille med en plov forspændt med 6 eller 8 heste og en karl og en dreng til at styre den. Derfor krævede hoveriet en stor hestebestand hos fæstebonden. Det er baggrunden for det krav om 6 dygtige plovbæster og 2 vognheste, som godsejeren med hjemmel i lovgivningen kunne stille ved bøndernes skifter⁴⁶. Som regel viser disse også en stor hestebestand, men de kunne sjældent honorere kvalitetskravene. I foråret 1772 måtte forvalteren på Løvenborg indkøbe 9 heste til hovbønderne⁴⁷. De mange heste krævede desuden en betydelig mængde foder. I foråret 1772 måtte godset ligeledes forstrække 32 bønder med 101 td. havre, ligesom flere bønder i vinterens løb havde måttet købe korn på Løvenborg.

Hoveriet kunne ikke udføres af bonden alene. Han måtte enten holde tjenestefolk eller betale en husmand for at kunne bestride det. Det blev bestandig fremhævet fra godsejerside, at hoveriet kunne udføres med det folkehold og de heste og redskaber, bonden alligevel skulle have til driften af sin gård⁴⁸. En opgørelse over folke- og familieskatten for Løvenborgs bønder for juli termin 1771 viser, at det almindelige folkehold var 1 karl og 1 pige, idet 48 ud af 85 blev beskattet heraf (bilag G). Der var 10 med et større antal og 27 med et mindre. I de 3 tilfælde, hvor der var 2 karle på en gård, var den ene bondens søn. Folkeholdet hos de hovfrie bønder synes at svare nøje til det almindelige billede: 8 med 1 karl og 1 pige, 2 over og 5 under dette. Denne opgørelse giver ikke et fuldstændigt billede af bøndernes folkehold, da de husmænd, der udførte daglejerarbejde hos dem, ikke er medtaget. Desuden var de hovfrie bønder måske mere velstående og derfor i stand til at holde flere tjenestefolk end strengt nødvendigt.

Det er som omtalt ikke lykkedes at bestemme hoveriets omfang ud fra et solidt grundlag i de tidligere perioder. Et godt kildegrundlag ville tidligere

45 LA.L.g. Kopibog, 28/3, 18/4 og 24/7 1767, 8/8 1768, 22/4 1769.

46 Frd. 15/1 1701.

47 LA.L.g. Regnskab 1771-72.

48 F. Skrubbeltrang, anf. v., p. 24 ff.

forpagtningskontrakter sandsynligvis være. De findes imidlertid ikke bevaret for Løvenborg før en senere periode. Et andet spørgsmål, der har givet anledning til diskussion, er, efter hvilken kriterier hoveriet er blevet fordelt mellem hovbønderne i ældre tid. H. Fussing har fremsat den opfattelse, at de enkelte hovloddere størrelse rettede sig efter hver enkelt bondes hartkorn⁴⁹. Herimod har Knud Fabricius opponeret, uden at man egentlig kan se, hvorpå han støtter sin kritik⁵⁰. De eksempler, Fussing fremfører, vil i hvert eneste tilfælde kunne forklares ud fra en fordeling i hel-, halv- og trediedels gårde. Man har dog længe vidst, at halvgård ikke gjorde fuldt hoveri med en helgård.

En antydning af en løsning på dette problem for Løvenborgs vedkommende kunne retsprotokollerne muligvis give. Men en sådan undersøgelse ville vanskeligt kunne undgå en lignende kritik, som den Fabricius rettede mod Fussing, at fremgangsmåden og dermed resultatet var for kasuistisk. Fæsteprotokollerne giver kun nærmere oplysninger om betingelserne for hoveriafløsninger. For det almindelige hoveris vedkommende er affattelsen derimod meget generel: »Forsvarlig og således som det vorder befalet, forretter han hoveri til Løvenborg med arbejde, ægt og rejser lige med hans naboer og andre gårdmænd på godset, når han derom advares og tilsiges, samt ellers hvis videre han pligtig er at udrede.«

Nærmere oplysning om hoveriet på Løvenborg får man imidlertid først med hoverireglementet, der er udstedt i henhold til hoveriforordningen af 6. maj 1769 og dateret 3. september 1770. Det består af et generelt reglement, der opfører størrelsen af hovedgårdstaksten og det underliggende bøndergods med angivelse af afgifter og forpligtelser. Herunder anføres det samlede hoveri for hver enkelt bonde. Det er 9½ plov-, 51½ vogn- og 214 gangdage, i alt 275 hovdage om året. Sammenlignet med andre sjællandske godser ligger det i den tungeste halvdel⁵¹. Det kan sammenholdes med forholdet mellem hovedgårds- og bøndergodshartkorn, hvor Løvenborg havde et forholdsvis mindre antal bøndergodshartkorn end de øvrige. Sammenlignet med fordelingen af hovedgårdshartkornet pr. hovbonde ændres billedet noget. Løvenborg ligger stadig i den tunge ende med 16 skp. hovedgårdshartkorn pr. hovbonde, mens gennemsnittet var knap 14 skp.⁵². Hoverireglementets tal må som tidligere omtalt betragtes som maksimale og udsiger intet om hoveriets virkelige størrelse. De kan, isoleret betragtet, end ikke sige noget om dette i forhold til tilstanden på de øvrige godser, da der ingen retningslinier var givet for opgivelserne. På grundlag af bøndergodsets forholdsmæssige størrelse på Løvenborg ville man dog, alt andet lige, også kunne forvente et noget strengere hoveri her.

49 Hans H. Fussing: Herremand og fæstebonde, 1942, pp. 212, 227 og 229.

50 Knud Fabricius: Anm. i Hist. Tidsskr. 10 rk. 6. bd., p. 528.

51 F. Skrubbeltrang: Husmand og Inderste, 1940, p. 226.

52 Jfr. note 41.

I det specielle hoverireglement, der skulle vedhæftes hver enkelt bondes fæstebrev, udspecificeres det samlede hoveri i de enkelte af årstidens arbejder. Skulle reglementet senere ændres, krævedes der en mere omstændelig procedure iflg. forordningen. Det er baggrunden for, at der ofte blev tilføjet en paragraf om, at bonden var forpligtet til at udføre sin del heraf, hvis den samlede arbejdsbyrde skulle blive udvidet. Så blev fastsættelsen ret illusorisk. Som eksempel kan anføres pløjearbejder, hvor hver bonde skulle pløje 10 skp. til vintersæd og 2 tdr. land til vårsæd. Men i tilfælde af, at overdrevene skulle genopdyrkes, skulle han også pløje 6 skp. heraf. De 2 dage, dette ekstraarbejde blev beregnet til, førtes dog på regnskabet. Antallet af høstdage blev derimod angivet med det udtrykkelige forbehold, at det kun gjaldt, hvis vejret ikke hindrede arbejdet. I så fald måtte der kræves flere arbejdsdage, og der blev ikke angivet hvor mange. Det var dikteret af den umulighed, det vitterligt var, at skulle ansætte arbejdet omfang i dage. Men denne usikkerhed var ikke særlig betryggende for bonden, der ikke, som et af formålene med forordningen var, blev i stand til at beregne, hvor mange dage han kunne anvende på sin egen gård.

Endnu mere grelt bliver forholdet, når talen er om bygningshoveri, såsom håndlangerarbejde og materialekørsel. Her tilføjedes, at bonden i tilfælde af nybygning eller særlige reparationer måtte påtage sig arbejde ud over det fastsatte. I modsætning til avlingshoveriet var dette arbejde således helt uden grænser. Derfor blev der også tilføjet, at skulle det blive nødvendigt at udvide det dageantal, der var fastsat til dette arbejde, skulle det kun ske mod betaling. Denne blev for sommeren fastsat for en spænddag til 2 mk., for en gangdag med en karl til 1 mk. og med pige eller dreng til 10 sk. De tilsvarende tal for vinteren var 1½ mk., 12 sk. og 8 sk. Her kunne man stille det spørgsmål, om det ikke blot var en foranstaltning, der skulle tjene til at sikre godset tilstrækkelig arbejdskraft til en lavere løn. Det synes ikke at være tilfældet, da daglønnen lå i overkanten af det almindelige.

Desuden må det noteres, at der ved en række arbejder, der ikke var absolut tidsbestemte, anførtes, at de skulle udføres uden for den travle høstperiode. På samme måde skulle visse kørsler ikke udføres i dårligt vejr p.g.a. de dårlige veje. Det var en fordel både af hensyn til den efterfølgende vejreparation og til bondens heste og materiel. Til slut blev det understreget, at dette reglement skulle gælde for alle godsets hovbønder, men med én undtagelse. Østrupbønderne, der boede 1 mil fra hovedgården, skulle ikke pålægges en række småarbejder på selve hovedgården, hvilket var opført med 2 vogn- og 23 gangdage. Forordningen tog også hensyn til afstands faktoren, men kun således at bonden iflg. § 4 måtte afkorte arbejdstiden med 1 time pr. ¼ mil, han havde længere end ½ mil til hovmarken. Det gjaldt dog ikke i pløje- og høsttiden og var således ikke nogen stor indrømmelse. Her havde man på Løvenborg skåret igennem og i stedet afkortet med 25 hovdage, hvilket må betragtes som en større fordel for hovbonden og også lettere at administrere for godset. — Selv

om antallet af hovedgange på Løvenborg lå i overkanten af de sjællandske gods-overslag, kan der således på flere punkter påpeges en rimelig holdning over for bønderne i reglementet. Hvorledes det faktisk udførte hoveri forholdt sig hertil, er et andet problem, som hoveriregnskabet måske kan give svar på.

Den 20. februar 1771 udstedtes den nye hoveriforordning med påbud til godsejerne om inden 1. maj at have udregnet hver enkelt bondes hoveripligt efter de nye regler og dermed starte den nye driftsplanlægning. Der var således ikke afsat lang tid til at gennemføre en så gennemgribende nyordning. På Løvenborg efterkom man påbudet og var klar til at begynde den nye regnskabsbog for hoveriet den 4. maj. Man fulgte nøje forordningens forskrifter ved fastsættelsen af hoveripligten. I enkelte tilfælde var der afvigelser på et par dage, men altid til bondens fordel. Østrup-bønderne slap også lempeligere under de nye regler end de øvrige bønder. Også kravene om kontrolforanstaltninger honorerede man. Således blev der virkelig udleveret billetter til bønderne som kvittering for, at de havde udført det pågældende arbejde⁵³. Hoveribogen bærer tydeligt præg af at være ført regelmæssigt, hvilket som omtalt i indledningen både forhøjer dens kildeværdi og medfører en række usikkerhedsmomenter.

Det dageantal, man med baggrund i forordningen havde krævet af bønderne, var i det laveste tilfælde (Østrup) 10 plov-, 15 vogn- og 51 gangdage og i det højeste 15–57–144 dage. 5 bønder kom p.g.a. fæstegårdens størrelse i den højeste kategori. Det almindelige var 10–40–100 dage, altså 125 dage lavere end hoverireglementets 275 dage. Således lå det tilladte hoveri, bortset fra plovdagene, væsentlig under det krav, man havde stillet i 1770. Var man nu i stand til at overholde bestemmelserne i praksis? En sammentælling i hoveribogen viser, at man ikke ramte tallet fuldstændigt. Som regel lå de optegnede dage et par dage under det tilladte, i enkelte tilfælde et par dage over. Der er en række enkelttilfælde, hvor hoveriet iflg. regnskabet lå meget lavt, også i forhold til de øvrige i landsbyen. De skyldes fæsteskitter, hvilket kan godtgøres i fæsteprotokollen⁵⁴ eller ved anførelsen af et nyt navn i hoveribogen i det følgende år. Desuden viser det sig, at man ikke har gjort brug af tilladelsen til at opføre de lange rejser for sig; de er overalt opført som almindelige vogndage. Dvs. at man i alle tilfældene ligger en del under det tilladte.

Østrup frembyder atter et specielt forhold. I første omgang anførte man kun det lovpligtige antal dage for den enkelte Østrup-bonde med 10–15–51. Det svarede efter forordningens takst til en afstand af $1\frac{1}{2}$ – $1\frac{3}{4}$ mil fra hovedgården. Men iflg. oplysningerne i hoveribogen lå Østrup kun 1 mil fra Løven-

53 Påbudt i forordningens § 13. På en lap papir, stukket ind i regnskabsbogen ved R. J. Søstrup, står: »Okt. 14 og 15: De 3 Søstrup-mænd har fået billet på 2 dages tærskning, nu sidst.«

54 LA.L.g. Fæsteprot., 15/4 1771, 24/4 og 28/8 1772.

borg og skulle således yde 43–88 eller 10–33–88 dage. Forklaringen findes i et overslag over det hoveri, godset havde krav på efter den nye forordning. Her bemærkes det ud for Østrup, at de år, hoveriet foregik i nærheden af hovedgården, skulle bønderne kun yde 25 vogn- og 50 gangdage. Det var altså mindre, end forordningen krævede. Men når det var hovedgårdsmarker i nærheden af Østrup, der blev dyrket, skulle de gøre 2 dage for en ved gården⁵⁵. Det var altså mere, end forordningen krævede.

Men der blev ikke ydet 10–33–88 dage af Østrup-bønderne. 1771 blev der kun afkrævet hoveri i Østrup indtil 4. okt., og det største hoveri var kun 1–16–39 dage. I regnskabsåret 1772–73 blev der overhovedet intet hoveri ydet fra Østrup. Årsagen er ikke en generel hoveriafløsning i Østrup. Der blev i dette tidsrum udstedt 2 fæstebreve til bønder i Østrup. Hoveribestemmelsen lyder nøjagtig som i de andre samtidige kontrakter: »Forsvarlig forretter han hoveriet til Løvenborg iflg. den kgl. allernådigste forordning af 20. februar h.a. og det derpå grundede herved hæftede reglement«⁵⁶. Derimod synes Østrup at have været regnet til den dårligste del af godset. I en vurdering af høstudsigterne for 1771 på bøndergodset skrev Ingstrup til Løvenskiold: »På denne sidste bys (Østrups) rugmarker synes der ikke at være nær så meget rug, som der er sået. Bøndernes vintersæd er i almindelighed slet, men denne er den sletteste af alle slette marker.« Senere gav Ingstrup en mere generel vurdering af Østrup: Den indbringer intet, men trænger idelig til hjælp⁵⁷. Byens fattigdom kan således udmærket være grunden til, at godset ikke krævede så meget hoveri af den, som det efter forordningen kunne gøre. Det er ikke nødvendigvis et udtryk for godsets gode sindelag over for sine fattige bønder, men kan i lige så høj grad være udtryk for det afhængighedsforhold, hvori hovedgård og bøndergods stod til hinanden. Derfor var det også nødvendigt for godsledelsen at finde udvej til at ophjælpe Østrup. Ophævelsen af fællesskabet med nabobyerne havde Løvenskiold tvunget igennem i årene 1759–63 på trods af nabogodsernes uvillighed. Formålet var at få Østrups jord inddelt i flere vangeskifter⁵⁸. Senere, i 1772, gennemførte godsledelsen ophævelse af fællesskabet mellem bønderne i Østrup og i 1773 udflytning af 3 gårde fra landsbyen til udkanten af byens jorder⁵⁹. Den endelige beslutning om omlægningen blev senest taget i 1771, idet det af et brev fra Løvenskiold

55 LA.L.g. Hoverisager 1750–1852.

56 LA.L.g. Fæsteprot., 31/7 1771, 11/6 1772.

57 LA.L.g. Indk. breve til lensbesidderen 1758–74, 29/6 og 27/7 1771 fra Ingstrup til Løvenskiold.

58 Flensburgs speciale (se note 22) p. 94 og LA. Holbæk amt. Breve og dokumenter landvæsenets forbedring vedk. 1757–67. Brev til landvæsenkommissionen fra Løvenskiold, dat. Kbh. 13/3 1760.

59 RA. Rtk. 2485.22. Indberetninger fra lensbesiddere om forbedringer i landvæsenet og nedlagte bøndergårde m.m., 12/3 1774. – I 1819, ved en senere udskiftning af Østrup, angives den første udskiftning til 1772. Flensburgs speciale, p. 94.

til landinspektør Berner fra sommeren 1772 fremgår, at bønderne i Østrup i to år ikke havde kunnet udføre deres gødning – for at have flest mulige ressourcer til den nye driftsform⁶⁰. Det må således også være baggrunden for, at der ikke blev ydet hoveri fra Østrup i de 1½ år, som hoveribogen giver oplysning om⁶¹.

Hvorledes hoveriet i hoveriregnskabet fordeltes efter arbejdsprocesser, og hvorledes det forholdt sig til speciel hoverireglementet fra 1770, er belyst skematisk i bilag F. Det ses, at der i 1771 kun er blevet ydet knap halvdelen af det hoveri, som Løvenborg havde krævet i hoverireglementet. Den mest iøjnefaldende forskel findes i gruppen småhoveri, hvor der i gennemsnit ydes $\frac{1}{3}$ af det, der kunne kræves i 1770. Pløjning har øjensynligt ikke voldt noget problem. Det lavere gennemsnit for pløjedage skyldes især de specielle forhold i Østrup. Harvningen krævede knap halvdelen af det anslåede. Hø- og kornhøsten, der var meget arbejdskrævende, blev klareret med $\frac{1}{3}$ og $\frac{1}{2}$ af gangdage-
ne i 1770. For tærskningen drejer det sig om langt under halvdelen.

M.h.t. avlingshoveriet bemærkes, at der ikke er anført dage til såning. I hoverireglementet blev det anført, at bonden skulle beså sin tildelte hovlod, men der blev ingen dage afsat hertil. Iflg. forordningen 1771, tabel II, skal den karl, der pløjer, tillige så, når husbonden forlanger det og ikke selv giver nogen dertil. I hoveriregnskabet omtales såning ikke en eneste gang, selv om man opregner hver arbejdsproces meget omhyggeligt. Hvis ikke hovbonden har besået hovedgårdsmarkerne, hvem har da? Der var langt fra tilstrækkeligt med tjenestefolk på Løvenborg til, at de kunne overkomme tilsåningen af gårdens marker. I regnskabet for 1771 blev der således kun udbetalt løn til en have- og to ladekarle. Som tidligere omtalt fandtes der mange husmænd på godset, men ville man overdrage dette betydningsfulde arbejde til dem? I en dagbog, der er ført i 1776 af den senere ejer af Løvenborg, M.H. Løvenskiold, omtaler han i to tilfælde såning på Vognserup, som han netop havde overtaget. I det ene tilfælde skulle ladefogden en dag så hvidkløver, som næppe har været sået i stor målestok. I det andet blev der sået byg af 8 sædemænd, men det siges ikke, hvem de er⁶². Forklaringen er formentlig, at man opfattede det

60 LA.L.g. Kopibog, 16/7 1772.

61 Af en sen. overenskomst ml. bønderne og Løvenskiold om ændringer i hoveriet, tingl. v. Løvenborg birketing 8/4 1788 og vedlagt den frivillige forening om hoveriet (LA.L.g. Hoverisager for L. og Vognserup godser 1750–1852) som bilag, fremgår, at Østrup også efter ophævelsen af hoverifrd. af 20/2 1771 har ydet mindre hoveri end de øvr. hovbønder. De har pløjet og høstet rugmarken og deltaget i engslet, tærskning og københavnsrejser sa.m. de øvr., men ikke ydet småhoveri. Dette ændres 1788 til, at Østrupbønderne for fremtiden kun skal forrette al skovning og brændekørsel, som de øvr. bønder samtidig fritages for.

62 LA.L.g. Dagjournal ført af baron Michael Herman Løvenskiold 1776–80, 10 og 20/5 1776.

som en naturlig pligt og så nært forbundet med f.eks. pløjning, at man ikke anså det for nødvendigt at opføre det som en selvstændig post i regnskabet.

Efter hoverireglementet var vedligeholdelsen af gårder og grøfter en væsentlig byrde, hvilket afspejler det holstenske koppelbrugs krav til indhegning og adskillelse. Den havde derimod ingen særlig betydning i hoveriregnskabet. Flere af husmændene og enkelte hovfri bønder havde gårdepligt. Det har været tilstrækkeligt i forbindelse med, at der blev anvendt lønnet arbejdskraft til nye stengårder. Således blev der i regnskabet 1771–72 betalt 3 stensættere for stengårders opsættelse. Derimod er vejarbejde en af de poster i reglementet, hvor der blot blev anført en pligt for bonden til at vedligeholde sin part af de 3 veje, der gik igennem hovedgårdens marker, uden at der blev anført et bestemt antal dage hertil. Men det viser sig i hoveriregnskabet at være en ret betydelig post, idet det gennemsnitligt har optaget 10,8 dage pr. bonde. Det er også mere, end godsledelsen havde afsat hertil i et overslag fra 1771, hvilket sandsynligvis afspejler den våde sommers hårdere slid på vejene. Under håndlangeri er det ikke alene arbejde på hovedgården, der blev afskrevet i regnskabet, men også arbejde for naboerne. I 1771 blev der klinet på gårde i Allerup og Tingtved som hovarbejde.

Hvor meget kan materialet oplyse om selve arbejdsgangen? I hoverireglementet var arbejdet delt op i hovlodder eller lige store dele af det forhåndenværende arbejde. Hver hovlod af vintersæd var på 10 skp. og af vårsæd på 2 tdr. land. Imellem var der brakgrøfter, som skulle oprenses, hver gang marken blev inddraget til dyrkning på ny. Hvorledes kunne nu dette system med lige store arbejdsydelse fungere under de nye regler, hvor arbejdsydelsens størrelse ikke skulle være afhængig af det forhåndenværende arbejde, men af fæstegårdens størrelse? Fuldstændig gennemførelse af det hidtidige system kunne der naturligvis ikke blive tale om. Men inden for de enkelte landsbyer synes det ikke at have skabt store vanskeligheder, da der i de fleste af Løvenborgs landsbyer var gennemført ligedeling af gårdstørrelserne. Af 12 landsbyer var 8 egaliserede. I de øvrige 4 var der kun 2 forskellige gårdstørrelser, der ikke lå så langt fra hinanden. Det ser da også ud til, at man inden for avlingshoveriet har ladet gå hovbud til hele landsbyer på én gang. Det er derimod knap så udpræget ved de øvrige arbejder. Det kan være betinget af, at det ikke var absolut nødvendigt med så meget arbejdskraft ad gangen, så man kunne tage større hensyn til den enkelte bondes egen drift. Materialet er dog for spinkelt til, at dette kan fastslås.

Det samme gælder spørgsmålet, om det var de samme bønder, der udførte de forskellige arbejder på de samme marker. Mønstrer i hoveribogen synes at pege i den retning. Men billedet forplumres bestandig af undtagelser. Disse kunne affejes med henvisning til de usikkerhedsmomenter ved selve regnskabsførelsen, der vitterlig kan påvises. Men det er mere rimeligt at antage, at årsagen var de forskellige arbejders varighed sammenholdt med, at arbejdet nu skulle gøres op i dage, og disse tilmed var mere knapt tilmålt, så at man ikke

havde råd til at afskrive halve dage. Der er visse antydninger af, at man ved indkaldelsen af landsbyer fulgte rækkefølgen i jordebogen, men materialet er heller ikke her helt éntydigt.

Regnskabsmaterialet i hoveribogen viste, at man på Løvenborg efterlevede hoveriforordningen af 1771. Men tilbage står to vigtige spørgsmål: 1. Medførte den nye hoveriforordning ændringer i organiseringen af arbejdet på hovedgården? 2. Hvorledes reagerede bønderne på den nye hoveriform?

Til besvarelsen findes et vigtigt materiale i det bevarede brevmateriale i Løvenborg godsarkiv. Konferensråd Løvenskiold foretog sommeren 1771 en lang rejse rundt i Europa. Han blev på hele rejsen holdt nøje underrettet om både små og store begivenheder på Løvenborg og Vognserup godser gennem ugentlige breve fra den konstituerede godsinspektør Ingstrup⁶³. De giver en enestående chance til at kontrollere indførslerne i hoveribogen. F.eks. skrev Ingstrup den 13. juli til Løvenskiold: »På mandag pløjer vi brakmarken, og på tirsdag begynder høsletten.« Det stemmer nøje med hoveribogen, hvor der den 15. juli blev afskrevet 32 pløjedage på nr. 4 (årets brakmark), og fra den 16. til den 18. juli blev der afskrevet 276 gangdage til græsslåning⁶⁴.

Var det muligt at drive hovedgårdsmarkerne med det hoveri, som 1771-forordningen stillede til disposition, eller måtte arbejdet omorganiseres, således at der blev anvendt mere lønnet arbejdskraft? Til belysning af godsledelsens vurdering af dette væsentlige problem, inden forordningen trådte i kraft, findes i godsarkivet et overslag over det nødvendige hoveri til Løvenborgs drift (bilag F). Det er udateret, men efter sit indhold må det være fra begyndelsen af det nye regnskabs- og arbejdsår, altså maj 1771. Godsledelsen opfattede tærskningen som det største problem. Den var i hoverireglementet ansat til 64 dage, mens der efter det nye system kun kunne blive 24 dage til overs hertil. I kommentaren til overslaget bemærkes, at der ganske vist ville kunne spares en del gangdage, men alligevel måtte man regne med at ansætte 6–8 karle til tærskningen. I september, altså midt i høsten, vurderede Ingstrup situationen således, at det tildelte hoveri ville være tilstrækkeligt under mere normale forhold, men p.g.a. den regnfulde sommer ville det være nødvendigt

63 Indført i Løvenborgs kopibog (LA.L.g.). For en gangs skyld er det muligt at kontrollere en kopibogs pålidelighed, da Løvenskiold har bevaret I.s breve. De findes i »Indkomne breve til lensbesidderen 1758–74.« Der findes 12 breve i original, men kun halvdelen er indf. i kopibogen, mens et heri, 21/6, ikke findes i original.

64 Andre eksempler: Brev 9/8: Rugens afmejning i nr. 1 ventelig næste mandag. Hoveribog 12/8: Der anvendes 20 gangdage til at meje rug i nr. 1. – Brev 24/8: Bygmarken nr. 2 blev i går afmejet. Hoveribog 23/8: Der anvendes 27 gangdage til at meje byg i nr. 2. – Brev 7/9: Det sidste byg af nr. 2 og det femerske bliver i dag hjemkørt. I går og i dag begyndt at meje hvede. Hoveribog 7/9: Der anvendes 15 vogndage og 30 gangdage til at køre byg af nr. 2 og 38 gangdage til at meje hvede i nr. 3. Hoveribog 6/9: Der anvendes 16 gangdage til at meje hvede.

at ansætte nogle standtærskere⁶⁵. Allerede inden høst havde han søgt at få 4 eller 6 standtærskere ud over de sædvanlige 2 ladekarle fra Wedel Friis' gods i Jylland⁶⁶. Imidlertid ses der ikke at være blevet udbetalt penge til tærskere i regnskabet 1771–72. Det må betyde, at det ikke lykkedes at få jyske tærskere, og at arbejdet er blevet udført som hoveri. En sammenligning mellem overslaget for 1771 og det faktisk udførte hoveri (bilag F) viser da også, at man, som anført i kommentaren til overslaget, har været i stand til at spare på andre poster for at kunne frigøre flere dage til tærskning. Det har især ramt hoveriet uden for avlingshoveriet, bortset fra vejarbejdet, der tværtimod har været en del højere end beregnet. Forklaringen på at det faktisk udførte skovarbejde var så lavt, var dog, at man måtte lade en del af det udføre mod betaling (ca. 30 rd. i alt).

Godsets egne folk blev derimod anvendt til noget markarbejde. Således arbejdede de hele sommeren på brakmarken, hvor der desuden som minimumstal blev anvendt 153 pløje- og 39 vogndage af hoveriet (bilag A). Den arbejdskraft, godset anvendte, stod dog i forbindelse med omlægningen til kobbedrift, idet avlskarlenes arbejde bestod i at køre sten fra og pløje den del af brakmarken, hvor Ellingegårde havde stået⁶⁷. Det understreger, hvor mange år det varede, inden den nye driftsform var indarbejdet, principielt lige så mange år som der var marker i skiftet. Den vanskelige høst medførte, at godsets egne karle også måtte deltage i det almindelige høstarbejde. Da regnen varede ved i slutningen af august og begyndelsen af september 1771, begyndte det afmejede korn at spire på en af markerne. Derfor måtte man daglig binde negene op og køre det tjenlige hjem, mens resten blev båret op på de højstliggende dele af marken for bedre at kunne tørre, hvis der skulle komme et par timers tørvejr. I denne arbejdskrævende proces foregik hjemkørslen på hovedgårdens egne vogne⁶⁸.

Svaret må således blive, at vel gav forordningen tilstrækkelig hoveriarbejdskraft til det almindelige arbejde. Men så snart der blev stillet større krav enten p.g.a. vejret eller nye driftsformers indførelse, måtte hovedgården træde til med lønnet arbejdskraft. Det er dog ganske besynderligt, at der ikke i noget brev træffes en eneste beklagelse fra godsledelsen over det forringede ho-

65 LA.L.g. Indk. breve til lensbesidderen 1758–74, 7/9 1771: »Vi kommer ellers meget rigelig ud med vores spanddagshoveri, og havde denne regnagtige sommer ikke til så megen uheld indtruffet, så havde vi rimelig slet ingen standtærskere behøvet. Men nu er nogle flere gangsdagsbilletter end ellers medgået. Dog skal meget ikke fejle, vi jo kommer ud.«

66 LA.L.g. Kopibog, 3/8 1771 og 9/8 til Wedel Friis' inspektør Bagge, hvor det iøv. stilles tærskerne frit, om de vil tærske til fast løn eller på accord, pundsvi.

67 LA.L.g. Kopibog, 3/8 1771. Jfr. Løvenborgs oprindelse: 7 gde i Ellinge by 1632, hvortil kom de sidste i landsbyen i 1693. Løvenborg møder altså sin fortid ved arbejdet i brakmarken i 1771. Det siger også noget om grundigheden i den nye behandlingsmåde.

68 LA.L.g. Kopibog, 2/9 1771. Den her skildrede arbejdsproces understreger tydeligt værdien af den sen. dræning.

veri. Det kan formentlig kun betyde, at hoverireglementet af 1770, der her har tjent som sammenligningsgrundlag for 1771-hoveriet, har krævet langt mere end det sædvanlige og nødvendige hoveri. Det understreges yderligere af overslaget over det nødvendige hoveri i 1771 (bilag F), som på alle punkter er betydeligt lavere end hoverireglementet. Dernæst viser det sig endda, at det på enkelte punkter var muligt at nedskære overslagets dageantal. F.eks. ansatte man i 1770 harvningen til 5 spanddage, men i 1771 blev 2 dage anset for tilstrækkeligt. Ydermere bemærkes ved denne post, at disse 2 dage »dog ikke (er) aldeles nødvendig(e).« Gennemsnittet af den faktisk udførte harvning ligger også med 1,8 lidt lavere. Det må understreges, at disse beregninger var til internt brug på godset, hvorfor det er forsvarligt at antage ordene for deres pålydende værdi.

Godsledelsen var således i stand til at drive hovedgårdsmarkerne under den nye forordning uden at ændre arbejdsstyrkens sammensætning. Men medførte det ændringer i bøndernes arbejdsydelse, og hvorledes var deres reaktioner på den nye forordning? I et brev til Løvenskiold skrev Ingstrup om mulighederne for hoveriet i høsletten: »Jeg mener, at få accord med de fleste af dette gods, undtagen Buttrupperne, der er genstridige til deres egen skade«⁶⁹. Hvori bestod denne accord? Hvis den er kommet i stand, har den i hvert fald ikke afspejlet sig i hoveriregnskabet, hvor bønderne i Buttrup har samme antal dage i høsletten som de øvrige. Men måske bestod accorden netop i, at bønderne fik udleveret et bestemt antal billetter, uanset hvor hurtigt de udførte arbejdet. Hvis det er tilfældet, afspejler hoveribogen altså ikke det faktiske antal arbejdsdage. Det hænger sammen med problemet, hvor meget arbejde der skulle udføres for at indtjene en billet. Det havde også været et problem for lovgiver. Forordningen indeholdt ved siden af bestemmelser om arbejdstidens længde detaljerede forskrifter for, hvor meget arbejde der skulle udføres pr. dag⁷⁰. Der kan ikke være tvivl om, at de sidste bestemmelser var vanskelige at få gennemført inden for et område med så store lokale forskelle som 1700-tallets landbrug. Ingstrups synspunkt var, at accorden betød en fordel for bønderne i forhold til forordningen. Men samtidig var det ham meget magtpåliggende at få en accord i stand. Således måtte han i et forsøg på at få gennemført en accord om udførslen af gødning foretage en del pantninger. Men i den sag stod bønderne på Løvenborg fast. De har altså anset forordningen for en fordel for dem og har ment sig bedre beskyttet af den fremfor at være henvist til forhandling med godset⁷¹. Her har vi altså en konkret illustration af Hans

69 LA.L.g. Indk. breve til lensbesidderen 1758–74, 13/7 1771.

70 Frd. 20/2 1771, tabel III, litra B: nov.–febr. 8 morgen til 4 efterm. m. 1 times hvil; marts–apr. 7 morgen til 6 efterm. m. 2 timers hvil; maj–aug. 6 morgen til 7 efterm. m. 2 timers hvil; sep.–okt. 7 morgen til 6 efterm. m. 2 timers hvil. – Do., tabel III, litra A.

71 LA.L.g. Indk. breve til lensbesidderen 1758–74, 13/7 1771: »Vognserup gods gjorde jeg accord med om udførselen (af gødning), men dette gods ville ikke finde dem i billighed,

Jensens ovenfor omtalte synspunkter på bondens ufrie situation i den teoretisk frie kontraktsituation. Vi må således regne med, at i de tilfælde der er sluttet accord om arbejdet, vil hoveriregnskabet opgive for få dage, eller der er udført mere arbejde end normalt på de afskrevne dage. Det er dog kun i høhøsten, at kilderne giver oplysning om en aftalt accord. Tværtimod understregede Ingstrup senere, at nu forrettede bønderne hoveri efter forordningen.

Allerede den følgende uge var der igen uro på godset. Den 15. juli havde bønderne fra Tudse på Vognserup gods forladt høsletten kl. 4 om eftermiddagen uden at have afsluttet den tilmålte høslet. Vi kender ikke årsagen til bøndernes beslutning. Men det er måske deres reaktion mod en aftale, de er blevet tvunget til at indgå på trods af forordningen. Hvis det er tilfældet, kan deres handling dækkes af § 9, der siger, at bønderne må forlade arbejdet, når det, forordningen anfører for én dags gerning, er forrettet. Det er i denne forbindelse et relevant spørgsmål, i hvor høj grad bønderne har kendt deres rettigheder. For Løvenborg kan det besvares med, at hver bonde fik et hoverireglement, der angav, hvad 1771-forordningen krævede af hoveri fra hans fæstegård⁷². Hvorvidt de har forstået reglementet, er en anden sag.

Det videre handlingsforløb i oprøret på Vognserup var, at Ingstrup svarede igen med at anklage hovedmændene for byfogeden i Holbæk med påstand om, at de skulle have forbrudt deres fæstegårde, at de skulle betale den skade, de havde forårsaget godset, og sagens omkostninger. Derfor skulle der straks foretages en sekvestrationsforretning over deres ejendom. De to af bønderne lovede straks evig lydighed, og man frafaldt sagen imod dem. Den tredje sluttede Ingstrup forlig med, således at bonden erklærede sig skyldig, hvilket skulle indføres i tingprotokollen. Hvis han atter overtrådte loven, da skulle denne sag stå ham åben. Indtil da frafaldt Ingstrup anklagen⁷³. Det betød, at denne bonde i tilfælde af fremtidige uroligheder var pacificeret, ligesom man med denne sag havde statueret et eksempel til skræk og advarsel for de øvrige bønder. Ingstrup skrev da også i sin beretning til Løvenskiold: »Tudse by har jeg nu fået i den bedste orden. Af lyst til at forliges med mig, gør de nu snarere over end under deres pligt«⁷⁴. Nu er der yderligere den omstændighed ved sa-

---

hvorfor jeg har bragt forordningen i execution og bønderne har narret dem selv. Jeg har ellers i den anledning haft en del tummel og pantninger etc.« Der er intet hoveriregnskab bevaret for Vognserup, så det har ikke været muligt at undersøge oplysningen.

72 Iflg. et regnskab i LA.L.g. Hoverisager 1750–1852 er der 18/6 1771 betalt for »220 stk. hoverireglements at trække« + papir og lak. I pakken findes desuden et trykt hoverireglement m. plads til gårdmandens navn, htk., antal spand- og gangdage. Derpå følger opregning af 1771-frd.s punkter.

73 LA.L.g. Kopibog, 16/7 og 25/7 1771 til byfoged Lund. Her omtales 2 hovedmænd, Hans Larsen og Hans Sørensen, men i referatet til Løvenskiold 20/7 nævnes desuden Niels Andersen som anklaget.

74 Do., 27/7 1771 til Løvenskiold.

gen, at hoveriforordningen i § 17 selv fastsatte amtmanden som første instans i eventuelle stridigheder og generallandvæsenskommissionen som appelinstans. Denne bestemmelse har birkedommer Ingstrup som konstitueret godsinspektør overtrådt. Ingstrup afsluttede da også brevet til byfoged Lund med en forsikring om, at han var ansvarlig for alt, hvad der af denne sekvestrations eller arrests forretning dependede⁷⁵.

Også på Løvenborg var der uroligheder den 15. juli. »Bønderne holdt en general forsamling i Reistrup, hvor de vedtog, at den, der understod sig at møde til hove med 2 karle, skønt de herom var tilsagt, skulle betale 1 tønne øl«⁷⁶. Ingstrup resolverede som modtræk en udpantning på hele godset og lod alle tilsige at møde dagen efter med 2 karle under trussel om dobbelt udpantning. Det virkede. Næste dag mødte der 2 karle fra hver gård, undtagen fra Allerup by. »Dem holdt jeg«, skrev Ingstrup, »hvad jeg havde lovet.« Hove-ribogen viser, at der den 15. juli blev pløjet i brakmarken af 7 byer, mens Østrup by kørte gødning og 3 byer udførte kørselsarbejde. Alle fik billetter for 1 karl, Østrup desuden også for en gangdag, sikkert en dreng til hjælp ved gødningsudspredningen. Den 16. juli slog alle græs med 2 karle, undtagen Allerup by, der kun fik billetter for 1 karl. Det svarer altså nøje til Ingstrups indberetning til Løvenskiold. Hvorfor nægtede bønderne at møde med 2 karle, mens de sendte 1 af sted? Der er intet i forordningen, der forbyder at indkalde 2 hovbud på én dag. Det er først på ugen, så det tilladte antal egentlige hovdage var ikke overskredet. Ingstrup oplyser ikke, hvilket arbejde karl nr. 2 skulle have udført. Men sandsynligvis skulle han have startet på høsletten, mens de øvrige arbejder stod på. Det sluttes af, at der som omtalt blev slået græs den næste dag, hvor der mødte 2 karle. Det var forbudt i forordningen, idet tabel II sagde, at i kornhøsten og høsletten måtte der ikke udføres andre arbejder end disse. Det er sandsynligvis baggrunden for bøndernes protest.

Den 20. juli kunne Ingstrup indberette til Løvenskiold, at alt var roligt, og høhøsten gik så godt for sig, som det efter vejrliget var muligt. »Men som jeg dog ikke ganske tror freden her på godset, siden pantningen kun er halvt forsvarlig, så lurer jeg på at få ophavsmændene til mytteriet opdaget og lovlig bevist. Findes der da, som jeg tror, iblandt dem et par af de ringeste, da tiltaler jeg dem lovlig om videre alarm måtte påkomme.«

75 Byfogeden i Holbæk var samtidig herredsfoged i Merløse og Tudse herreder. Vognserup hørte – trods S. Løvenskiolds forsøg på at få det underlagt Birkholm (senere Løvenborg) birketing – under Merløse herredsting RA.D.K. Sj. tegn. 18/11 1757. – Iøv. oplyser Ingstrup i sit brev 27/7 til Løvenskiold fejlagtigt, at bondens tilståelse var indført i Holbæks tingprot. Skal være Merløse herreds justitsprot. (25/7 1771, fol. 182).

76 LA.L.g. Indk. breve til lensbesidderen 1758–74, 20/7 1771. Den videre beskrivelse af sagen bygger også på dette brev. – Der er bevaret landsbyvedtægter for Nr. Jernløse, men de indeholder ingen bestemmelser om hoveriforhold.

Dette er en enestående chance til at komme bag om godsadministrationen og se, hvorledes den vurderede sine muligheder for at drive bønderne til hovveri, også ud på kanten af det lovlige. Ingstrup har benyttet sin myndighed⁷⁷ på godset til at foretage en udpantning blandt de genstridige bønder, hvor han iflg. forordningen skulle have indklaget sagen for amtmanden. Da han forventede en reaktion fra bønderne på denne ulovlighed i form af nye uroligheder, ville han forsøge at finde ophavsmændene. Hvis det så viste sig, at de havde store restancer, ville han benytte sig af sit økonomiske greb om dem og kræve gælden afviklet. Det ville de selvfølgelig ikke være i stand til, og han kunne da indstævne dem og få dem sat fra gården ved en forsidelsesdom. En gennemgang af Løvenborg birks og Merløse herreds justitsprotokoller viser, at Ingstrup ikke har gjort alvor af sin trussel, idet den første forsidelsesdom herefter først anlægges ved Løvenborg birketing den 28. april 1772. Men det viser med al ønskelig tydelighed, hvor afhængige bønderne var af godsejerens forgodtbefindende under godssystemet. De kunne ikke være partnere i en fri kontrakt, men var p.g.a. deres økonomiske afhængighed tvunget til at følge godsejeren. Under disse forhold må man snarere undre sig over, at hovbønderne forsøgte et oprør mod godsledelsen, når de kendte faremomenterne ved en selvstændig holdning. Spørgsmålet er, om det var 1771-forordningen, eller det var godsets administration af den, der var anledningen til oprørsforsøget. Selv om kildegrundlaget er svagt, er der grund til at tro, at det var administrationen af forordningen, der var årsagen. Ingstrup har i den vanskelige høst følt sig presset til at få mest muligt arbejde udført på de afskrevne billetter for at kunne overholde det forordningsmæssige antal dage. Forordningen medførte således for Løvenborgs vedkommende en effektivisering af hoveriet også ud over det tilladte. Da bønderne ikke var indstillet herpå, har Ingstrup benyttet sig af de muligheder for tvang, som hele godssystemet indebar.

Det betyder, at godsejerens indstilling blev afgørende for bøndernes forhold. I den konkrete sag er det Ingstrups handlinger, vi har fulgt. Hvordan har Løvenskiold selv stillet sig til sagen? Hans breve til Ingstrup er ikke bevaret. Der foregår ikke nogen diskussion om det konkrete spørgsmål i noget senere brev fra Ingstrup som svar på eventuelle indvendinger fra Løvenskiold. Derimod er det påfaldende, at vi ikke hører videre om Ingstrups tidligere skitserede planer i hoverisagen. Tværtimod understreger han gentagne gange, at det går godt med hoveriet, og at det nu foregår forordningsmæssigt. Det

---

77 Det er i denne specielle situation, hvor birkedommeren er konst. godsinsp. et spørgsmål, om han handlede som birkedommer eller godsinsp. De nævnte udpantninger er ikke indført i birketingsprotokollen, hvilket dog ikke udelukker, at de er gået rettens vej. Derimod findes i en forpagtningskontrakt fra 1778 et forbud mod at forpagteren selv eller ved sin ladefoged med hug eller udpantning straffer nogen bonde. Han skal angive sagen for forvalteren. Her er udpantningen anskuet som et internt godsanliggende (L.A.L.g. Forpagtningskontrakter 1778-1852).

kan måske tages som udtryk for, at Løvenskiold har grebet ind og standset Ingstrup i hans sanktioner over for bønderne. Dette kan dog kun blive gisninger.

Denne sag viser, at det ved behandlingen af 1771-forordningens praktiske gennemførelse på Løvenborg er væsentligt at kende den mand, der var sidste og afgørende led i godsadministrationen, nemlig godsets ejer. Til belysning af Severin Løvenskiolds holdning til tidens landbospørgsmål er det vigtigt at bemærke den reformiver, der prægede hans administration af bøndergodset. Allerede i 1760 var han som tidligere omtalt stærkt engageret i udskiftningsproblemer i opposition til den almindelige indstilling hos egnens godsejere, men i nøje overensstemmelse med lovgiverens intention. Den nye driftsform, det holstenske koppelbrug, blev ikke alene indført på hovedgården, men også i flere af landsbyerne. Som omtalt blev der på Løvenborg foretaget en række beregninger som grundlag for iværksættelsen af hoveriforordningen 1771. Dette forberedende arbejde foregik inden Løvenskiolds udenlandsrejse og viser samme holdning som i 1760.

Også på det teoretiske plan er der fra Løvenborg udgået impulser til tidens debat om landbospørgsmål. Krigsråd Daniel Heitmann opholdt sig på godset en årrække i 1760'erne og døde her i 1769. Han udgav en række skrifter om landbospørgsmål, hvor han bl.a. argumenterede imod hoveriet som det værste onde for bondestanden, da det forhindrede indførelsen af forbedrede driftsmetoder på bøndergårdene⁷⁸. Hvorvidt Løvenskiold delte Heitmanns anskuelser på de enkelte punkter, kan man naturligvis ikke slutte af Heitmanns tilstedeværelse på Løvenborg. Men af en række breve til en nevø, der var på studierejse ude i Europa i disse år, ser vi, hvor optaget Løvenskiold var af landvæsensproblemer og herud fra rådede nevøen i planlægningen af rejsens forløb. F.eks. skrev han i 1769: »England er besynderlig fornøden for landvæsenet, som nu bliver et hovedstudium såvel i Danmark som i mange andre lande. Derfor måtte De ikke opholde Dem længe i London . . . men søge ud på landet, hvor de rette fabrikker er, og hvor agerdyrkningen drives på den bedste måde«⁷⁹. Det falder godt i tråd med Daniel Heitmanns henvisninger til England som forbilledet for løsningen af de danske landvæsensproblemer. I det hele taget var Løvenskiold udmærket orienteret om diskussionerne i datidens tidsskrifter. Hans korrespondance viser, at han abonnerede på det ugentlige Adresse Contours Tidende, Jur. Med., Oekonomiske Tidende, Critiske Journal og Hamburger Neue Zeitung samt i hvert fald lejlighedsvis har set Gazette Litteraire⁸⁰. Critiske Journal indeholdt anmeldelser af litterære og

78. LA.L.g. Daniel Heitmanns manuskripter.

79. LA.L.g. Kopibog, 9/1 1769.

80 Jur. Med. og Oekonomiske Tidende har ikke kunnet identificeres blandt Det kgl. Bibl.s tidsskrifter fra 1760'erne og 70'erne. De findes omtalt i LA.L.g. Kopibog, 18/8, 24/8 1769, 23/2 1770 og 27/7 1774.

økonomiske værker, der var udkommet i Danmark. En gennemgang af årgang 1769 viser ikke mindre end 20 anmeldelser af værker, der omhandlede bondestandens problemer. Ofte var det værker, der var kritiske over for den bestående tilstand⁸¹. Løvenskiold fremtræder således som en godsejer, der var ivrigt optaget af reformer på hovedgården og bøndergodset både på det teoretiske og praktiske plan. Bestræbelserne på at få den nye hoveriforordning til at fungere i praksis falder således godt sammen med hans almindelige reformiver.

Sammenfatning og konklusion

I. På baggrund af den økonomiske opgangsperiode efter 1750 ønskede man gennem generel udskiftning at hæve det samlede danske landbrugs stade. Hoveriet blev opfattet som den første hindring for at bondebruget kunne udnytte de nye muligheder. Derfor søgte man med forordningen af 6. maj 1769 dels at lægge et loft over hoveriet, dels at skaffe sig et overblik over dets omfang. Resultatet blev, som det er påvist for Løvenborg, at de indsendte hoverireglementer angav et maksimalt hoveri, der ikke behøvede at svare til virkeligheden. Forordningen selv åbnede ingen muligheder for indgreb i de indsendte reglementer. Alligevel søgte generallandvæsenskollegiet lige inden dets ophævelse at administrere forordningen efter en hårdere linie. Det fik ikke nogen virkning, idet Struenseeperioden medførte en ændret kurs i hoverisagen. Hoveriforordningen af 20. februar 1771 fastsatte bondens hoveri efter hans fæstegårds størrelse. Det var den logiske konsekvens af at opfatte hoveriet som vederlag for brugsretten til bondegården, som godsejeren havde ejendomsretten til. Samtidig var det en erkendelse af, at hoveriet ikke kunne være genstand for fri aftale mellem ejer og bruger, fordi fæstebonden økonomisk var afhængig af godsejeren. Denne restriktive forordning blev stærkt kritiseret efter Struensees fald. Derfor førte forordningen af 12. august 1773 avlingshoveriet tilbage til den frie aftale, der som retningslinje havde hovedgårdens behov. Inden for småhoveriet skulle amtmanden foretage dette skøn og fastsætte hoveriet i dage.

II. Mens flertallet af sjællandske hovedgårde havde en driftsform med 3- til 5-marksskifte, havde Severin Løvenskiold i samråd med landinspektør Voelchers i 1767 startet indførelsen af det moderne driftssystem, holstensk kobbeldbrug, på Løvenborg hovedgård. Herudover blev to tidligere ladegårde Ebelved og Juckerup drevet i et fælles sædskifte under hovedgården med hvile

81 Tidsskriftets egen holdning kan måske karakteriseres ved, at det anmelder Oeders anonyme skrift om, hvorledes bondestanden kunne skaffes frihed og ejendom, selv om det ikke var udkommet i Danmark og derfor egentlig faldt uden for Critiske Journals formål. Kgl. privilegerede Adresse Contours Critiske Journal om Bøger og Skrifter, 1769, nr. 27.

hvert andet år. Den udformning, kobbølbruget havde fået på Løvenborg, bestod i, at 4 marker lå i hvile hvert år, 4 marker blev dyrket, mens 1 mark blev brakket. Det indebar, at den blev pløjet 5 gange og gødsket umiddelbart, før hveden blev sået. Efter hvede kom der byg med pløjning både efterår og forår. Det 3. år i sædskiftet var der rug og en afgrøde ærter, der tilførte jorden kvælstof. Desuden kunne Løvenborg p.g.a. sit hollænderi gødske før næste års hvede. Derforuden var der 4. år havre og boghvede, der også forekom i en mindre del af brakmarken og hvedemarken. 5. til 8. år lå marken i hvile. Der blev således lagt vægt på dyrkning af hvede, hvoraf en del blev solgt som brødkorn. Den grundige behandling af jorden, den lange hvileperiode og det alsidige sædskifte gav i forbindelse med omhyggelig udvælgelse af såsæden et foldudbytte på 6 til $7\frac{1}{2}$. Det var mere, end man forventede ved driftsomlægningen på Antvorskov på samme tid, og højere end man normalt vurderer 1700-tallets kornhøst i Danmark. Diskussionen herom bør dog ikke blive en strid om konkrete tal. Mere givende vil det utvivlsomt være at arbejde med regionale forskelle og her indenfor variationer efter driftsmetoden.

III. Til udførelse af Løvenborgs markdrift var der 626 tdr. htk. bøndergods med 70 hovbønder, 11 delvis hovfri og 6 fuldstændig hovfri bønder. Det var mindre bøndergods i forhold til hovedgårdens størrelse end almindeligt på Sjælland. Løvenborg havde sit hoverigørende bøndergods tæt samlet omkring hovedgården, ligesom det var præget af en vis ensartethed med egalisering inden for hver landsby, hvor Løvenborg i almindelighed var største lodsejer. Undersøgelsen af de hovfri bønder viser, at det var disse hensyn, der havde spillet ind ved hoveriafløsninger. Der er ingen mulighed for at bestemme omfanget af hoveriet på Løvenborg før 1770, hvor hoverireglementet ansætter et hoveri på 275 hovdage om året pr. hovbonde. Det ligger m.h.t. antallet af hovdage i den tungeste ende af de sjællandske godser. Den nye hoveriforordning af 1771 tillod i henhold til størrelsen af fæstegårdene under Løvenborg i almindelighed kun et hoveri på 150 dage, altså betydeligt mindre end hoverireglementet i 1770. Hoveribogen viser, at det virkelig har været muligt at overholde den nye forordning uden at udvide gårdens lønnede stab. Den har ydet hjælp ved den endnu uafsluttede driftsomlægning og i den meget vanskelige høst i 1771. Hoveriet har været tilstrækkeligt til det normale arbejde, men ikke i ekstraordinære situationer. Det er betegnende, at der ikke i et eneste af de interne breve klages over utilstrækkeligt hoveri. Denne vurdering af 1771-forordningen kan ikke betragtes som generel, idet den kun dækker et gods med samme driftsform og samme ressourcer af hoveri i forhold til hovedgårdens størrelse som Løvenborg. Antallet af dage i hoverireglementet må anses for højere, end hvad der faktisk er blevet anvendt. Det overskydende må betragtes som godsets sikkerhedsmargin i ekstraordinære situationer. Da den nye forordning ikke gav Løvenborg samme margin, har godsledelsen forsøgt en effektivisering af hoveriet i 1771, der på flere punkter må karakteri-

seres som et ekstraordinært år. Da bønderne stillede sig vrangvilligt over for effektiviseringen, der gik ud over det tilladelige, slog godsledelsen til og benyttede sig af sin økonomiske magtstilling over for bønderne. Dette lettedes ved domsmagtens villighed til at behandle sagen, skønt lovgiver netop havde ønsket at trække den slags sager bort fra de almindelige domstole og henvise dem til amtmanden og i sidste instans til centraladministrationen selv. Nu blev stridighederne på Løvenborg ikke ført igennem til sidste konsekvens, muligvis ved Løvenskiolds indgriben. Men sagen viser tydeligt de muligheder for misbrug, der var indbygget i godssystemet. Den viser også de vanskeligheder, en reformindstillet regering havde at kæmpe imod. Afgørende i bestræbelserne for at indføre forbedringer for bønderne var og blev godsejeren. Hele Løvenskiolds indsats på Løvenborg viser en godsejer med et vældigt initiativ, der kom både hovedgården og bondebruget til gode.

B I L A G

Bilag A

Høvetriet på de enkelte marker

<i>Rugård</i>			14/9	mejet ærter	11 dag(e)	
21/5	pløjet	16 dag(e)	21/9	kørt ærter og		
29/5	do.	15 -		boghvede	11+11	-
-	harvet	11 -	-	vendt	1	-
2/9	mejet boghv.	3 -	23/9	do.	4	-
16/9	bundet byg	8 -	-	kørt ærter og		
-	kørt do.	1 -		boghvede	28+35	-
22/9	kørt hvede	3+3 -	24/9	do.	29+60	-
4/10	pløjet	3 -	-	vendt	2	-
23/10	do.	9 -	25/9	kørt ærter og		
				boghvede	4+8	-
<i>Mark nr. 1</i>			4/10	pløjet	3	-
6/5	pl. t. ærter	15 -	8/10	do.	13	-
7/5	do.	5 -	15/10	do.	3	-
12/8	mejet rug	20 -	16/10	do.	7	-
16/8	bundet do.	1+14 -				
20/8	kørt do.	19+19 -	18/10	do.	7	-
23/8	do. do.	6+6 -	30/10	do.	1	-
6/9	mejet ærter	2 -				
7/9	do.	11 -	<i>Mark nr. 2</i>			
9/9	do.	10 -	17/5	pløjet	50	-
12/9	do.	9 -	23/5	krøjet	24	-
13/9	do.	9 -	24/5	do.	1	-

23/8	mejet byg	27	dag(e)	9/6	aget møg	33+16	dag(e)
31/8	bundet do.	30	–	11/6			
–	mejet do.	6	–	15/7	pløjet	32	–
2/9	kørt do.	2+1	–	16/7	do.	4	–
–	mejet do.	1	–	2/9	mejet boghv.	10	–
3/9	kørt do.	53+39	–	7/9	do.	4	–
–	bundet do.	2	–	–	røjlet	3	–
4/9	do.	8	–	4/10	pløjet	15	–
–	kørt do.	1	–	13/10	do.	1	–
5/9	do.	2+2	–	14/10	do.	15	–
7/9	do.	15+30	–	14/10	harvet	5	–
12/9	do.	2+4	–	19/10	pløjet	13	–
26/9	pløjet	2	–	21/10	do.	1	–
27/9	do.	24	–	–	harvet	2	–
28/9	do.	9	–	22/10	do.	2	–
–	pløjet t. rug.	3	–	–	pløjet	12	–
				24/10	harvet	14	–
<i>Mark nr. 3</i>							
22/5	pløjet	12	–	<i>Mark nr. 5</i>			
7/6	harvet	8	–	6/11	pløjet	2	–
4/9	mejet	1	–	7/11	do.	3	–
5/9	mejet boghv.	2	–	9/11	do.	2	–
7/9	mejet hvede	27	–	11/11	do.	15	–
23/9	do.	1	–	12/11	do.	17	–
6/11	pløjet	18	–	13/11	do.	10	–
7/11	do.	12	–				
29/11	do.	1	–	<i>Ebeltved</i>			
6/12	do.	8	–	13/5	pløjet	21	–
				14/5	harvet	21	–
				6/9	mejet havre	21	–
27/5	pløjet	13	–	10/9	taget hvede	2+1	–
28/5	do.	1	–	15/9	do.	18+9	–
7/6	do.	16	–	16/9	kørt hvede	8	–
8/6	harvet	16	–	–	bundet havre	20	–
26/6	pløjet	2	–	–	kørt do.	6+8	–
28/6	do.	9	–	19/9	kørt hvede	12+17	–
29/6	do.	19	–	–	revet do.	3	–

Kilde: Hoveriregnskab 1771 (LA.L.g. Hoverisager 1750–1852). (De anførte tal er minimumstal, da kun de oplysninger er medtaget, hvoraf det fremgår, på hvilken mark arbejdet er udført).

Bilag B

Sædskifte 1771 og 1772

1771

Ruggård	Nr. 1	Nr. 2	Nr. 3	Nr. 4	Nr. 5	Nr. 6-8	Ebeltv.	Juckerup
byg ¹⁾²⁾ havre ¹⁾ bgv. ²⁾ hvede ²⁾	rug ¹⁾²⁾ ærter ²⁾	byg ¹⁾²⁾	hv. ¹⁾²⁾ bhv. ²⁾⁴⁾	bhv. ²⁾⁴⁾ hør ⁴⁾ brak	hvile	hvile	havre ²⁾ hvede ²⁾	hvile

1772

havre ³⁾ rug ³⁾	hvede ³⁾ havre ³⁾	rug ³⁾ ærter ³⁾	byg ³⁾ havre ³⁾	hvede ³⁾	hør ³⁾ bhv. ³⁾ brak	hvile	hvile	havre ³⁾ bhv. ³⁾
--	--	--	--	---------------------	---	-------	-------	---

Kilder: 1) kornopmåling 1771-72 (Regnskab). – 2) Hoveriregnskab 1771 (Hoverisager 1750-1852). – 3) Udsædsopgivelser foråret 1772 (Regnskab). – 4) Udsædsopgivelser foråret 1771 (Regnskab). – Alt i LA.L.g.

Bilag C

Det besåede areal 1771 og 1772 i omtrentlige tal
på grundlag af den udmålte udsæd

1771		1772	
40 ³ / ₄ td. hvede	ca. 40 ³ / ₄ td. ld.	60 ³ / ₄ td. hvede	ca. 60 ³ / ₄ td. ld.
39 ³ / ₄ td. rug	ca. 39 ³ / ₄ td. ld.	40 ¹ / ₂ td. rug	ca. 40 ¹ / ₂ td. ld.
49 ⁷ / ₈ td. byg	ca. 40 ⁷ / ₈ td. ld.	47 td. byg	ca. 36 td. ld.
13 ⁷ / ₈ td. boghv.	ca. 19 td. ld.	16 ³ / ₈ td. boghv.	ca. 24 td. ld.
14 ³ / ₄ td. ærter	ca. 12 td. ld.	12 ¹ / ₄ td. ærter	ca. 10 td. ld.
2 td. hør	ca. 4 td. ld.	4 td. hør	ca. 8 td. ld.
54 ⁵ / ₈ td. havre	ca. 27 td. ld.	91 ¹ / ₂ td. havre	ca. 46 td. ld.
215 ⁵ / ₈ td.	ca.183 ³ / ₈ td. ld.	272 ³ / ₈ td.	ca.225 ¹ / ₄ td. ld.

Kilde: LA.L.g. Regnskab 1770/71-71/72.

(Forholdet ml. udsædsmængde og areal er for byg og havre anført efter et samtidigt overslag fra Antvorskov, de øvrige efter nutidige forhold, men i analogi hermed).

Bilag D

Hovfri bønder

By	Navn	Htk.	Landgilde	Køredage	Hoveripenge
Tingtved	N. Pedersen	6-2-2-0	4 td. byg 3 td. havre		7-2
-	M. Benjaminsen	6-5-0-1	6 td. byg 1 td. havre	7	6
St. Grandløse	J. Nielsen	6-5-3-2	6 rdl.	6	7-48
Joenstrup	C. Jensen	6-2-1-2	4 td. byg 4 skp. havre	8	12
Sonnerup	P. Pedersen*	6-7-2-0	4 td. byg	8	12
-	J. Jensen*	6-7-0-2	4 td. byg 3 ⁵ / ₁₆ td. rug	8	12
Nyrop	P. Rasmussen*	10-0-2-0	4 td. byg 4 td. havre	8	10
-	N. Pedersen	5-1-2-0	1 td. rug 2 td. byg 3 td. havre	4	5
Brændholt	J. Andersen*	4-0-2-2	4 td. byg 1 skp. havre	6	7-48
Østrup	L. Pedersen	5-1-0-0	1 td. havre		3
-	P. Hansen	4-6-3-0	1 td. havre		3
Ulkestrup	N. Pedersen	4-1-3-0	2 td. byg 2 skp. havre	1	6
-	L. Larsens enke	4-1-3-0	2 td. byg 2 skp. havre	1	6
Kaggerup	J. Hansen	7-1-3-0	3 td. havre	8	12
Sdr. Jernløse	P. Hansen	4-0-1-0	4 rdl.		6
Reistrup	L. Jensen (smed)	2-7-3-2 ¹ / ₂	6 rdl.		12
Dramstrup	P. Møllers enke	2-6-0-0	1 td. havre		4

Kilde: Hoverireglement 1770 (L.A.L.g. Hoverisager 1750-1852).

(De med * mrk. havde iflg. en samtidig specifikation tillige hovgærder og risgærder).

Bilag E

Løvenborgs bøndergods

1688

1770

By	Gde i alt	Htk. i alt	Løvenb.s gde	Løvenb.s htk.	Afstand fra Løvenb. i mil
Langerød	4	28,34	2	14-1-2-0	1/2
St. Grandløse	10	74,89	1*	6-5-3-2	1
Buttrup	14	57,12	10	51-5-0-2	1/4
Tingved	5	35,38	5 ²	35-3-1-0	1/2
Boerup	4	33,36	2	20-2-1-0	3/8
Søstrup	8	41,04	4	31-0-2-0	1 1/2
Holløse			1	9-5-3-0	
Holløse	6	55,01	7	55-0-1-0	1/2
Joenstrup	7	38,23	1*	6-2-1-2	2
Sonnerup	2	13,74	2*	13-6-2-2	1 1/4
Nyrop	5	34,54	2*	15-1-4-0	1 1/4
Brændholt	4	23,20	1*	4-2-2-0	1 1/8
Østrup	14	93,62	14 ²	93-4-2-2	1
Ulkestrup	9	33,75	2*	8-3-2-0	1 1/2
Kaggerup	4	22,31	1*	7-1-3-0	3/4
Sdr. Jernløse	12	85,27	1*	4-1-0-0	1/2
Nr. Jernløse	13	113,75	10	84-1-3-2	1/4
Nørup	5	42,31	5	42-3-1-0	1/4
Reistrup	10	66,26	8 ¹	54-7-1-0	1/8
Hannerup	7	49,07	3	30-3-0-2	1/4
Dramstrup	6	41,32	1*	2-6-0-0	3/8
Allerup	7	40,71	4	33-2-1-0	1/2

Kilde til 1688: Henrik Pedersen: De danske Landbrug 1688, 1928.

Kilde til 1770: LA.L.g. Løvenborgs jordebog 1770.

(Mrk. * angiver, at alle Løvenborgs bønder i byen er hovfri, ¹ at 1 er hovfri og ² at 2 er hovfri).

Bilag F

Hoveriets fordeling på de enkelte arbejder

Arbejdets art	Hoveriregl. 1770 (1)	Overslag 1771 (2)	Gns. 1771 (3)	I alt 1771 (3)
Pløjning	9 ¹ / ₂	8	7,8	545
Harvning	5	2	1,8	123
Høhøst	5 + 36	4 + 25	4,7 + 24,4	328 + 1708
Kornhøst	5 + 25	5 + 15	5,0 + 13,1	351 + 919
Gødning	8 + 8	6 + 6	5,1 + 3,5	356 + 242
Tørv	4 + 7	3 + 5	1,4 + 5,2	99 + 365
Tærskning m.m.	1 + 84(64)	29(24)	2,5 + 36,1	167 + 2526
Avlingshoveri	9 ¹ / ₂ + 28 + 160	8 + 20 + 80	7,8 + 20,5 + 82,3	545 + 1424 + 5760
Kornkørsel	11	6	4,4	305
Materialekørsel	1 ¹ / ₂			
Gærder	2 + 23	2 + 8	0,4	29
Skovarbejde	4 + 1	5 + 2	1,7 + 2,0	122 + 140
Håndlangeri	4 + 24		0,0 + 2,4	2 + 168
Oprydning	1 + 6	1 + 5	0,2 + 0,3	12 + 23
Vejarbejde		2 + 2	4,4 + 6,4	305 + 450
Forskelligt		1 + 1	0,6	43
Småhoveri	23 ¹ / ₂ + 54	17 + 18	10,7 + 12,1	746 + 853
I alt	9 ¹ / ₂ + 51 ¹ / ₂ + 214	8 + 45 + 98	7,8 + 31,2 + 94,4	545 + 2170 + 6613

Kilder: 1) Hoverireglement 1770, 2) Udat. overslag over det nødvendige hoveri, fmtl. fra maj 1771, 3) Hoveribog 1771–72. – Alle i L.A.L.g. Hoversager 1750–1852.

(Kornkørsel hører egl. under avlingshoveri, men lader sig ikke altid skille fra kørsel i almindelighed).

Bilag G

Folkeholdets fordeling på bøndergodset juli 1771

Antal gde	Karle	Piger	Drenge	Husmænd
3	2	1	—	—
3	1	2	—	—
1	1	2	1	—
3	1	1	1	—
48	1	1	—	—
1	—	—	1	1
1	—	1	1	—
13	1	—	—	—
8	—	1	—	—
2	—	—	1	—
2	—	—	—	—
85	(74)	(71)	(8)	(1)

Kilde: Designation på folke- og familieskatten juli termin 1771 (L.A.L.g. Regnskab 1771–72).